

GUIDO ROOZE

SEBALD RUDOLF STEINMETZ

VERHEFFER VAN HET VOLK

BEGELEIDER: DR. C.A.L. SMIT
STUDENTNUMMER 3071448

29 JUNI 2009

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	1
Historiografie	2
Probleemstelling.....	5
Hoofdstuk 1: De vorming van Steinmetz.....	6
1. Biografie.....	6
2. Thema's.....	10
2.1. Wetenschappelijk monisme.....	11
2.2. Empirisme en positivisme	13
2.3. Darwinisme	14
3. Steinmetz' intellectuele wortels	16
Hoofdstuk 2: De visie van Steinmetz op de sociologie.....	18
1. Sociologie in het huis der wetenschappen.....	18
2. Beschrijvende en theoretische wetenschap	20
3. Theoretische en praktische wetenschap	21
4. Het individu als eerste bouwsteen.....	22
5. Het wetenschappelijke bouwwerk van Steinmetz.....	24
Hoofdstuk 3: Sociaaldarwinisme en eugenetica.....	26
1. Sociaaldarwinistische wetenschap	26
2. De rassenkwesie	27
3. De wetenschap van het ras	29
4. De eugenetische missie	31
Hoofdstuk 4: De volksopvoeding.....	35
1. Toynbeewerk: de plicht van de student.....	35
2. De volksuniversiteit.....	39
Hoofdstuk 5: Steinmetz als verheffer van het volk.....	43
1. Visioenen van progressie en regressie	43
2. Genotype en fenotype.....	45
3. Distantie en engagement	47
Conclusie.....	49
Geraadpleegde literatuur	53

INLEIDING

Hoewel Sebald Rudolf Steinmetz (1862-1940) enigszins in de vergetelheid is geraakt, kan hij worden beschouwd als een van de grondleggers van de sociologie als wetenschappelijke discipline in Nederland. Tevens speelde hij een actieve rol in het publieke debat door samen met zijn vrouw Willy Beekhuizen-Steinmetz actie te voeren voor de Afrikaners tijdens de Tweede Boerenoorlog (1899-1901) en door tijdens de Eerste Wereldoorlog uiting te geven aan zijn sympathie voor het Duitse kamp. Interessanter nog is dat hij een leidende figuur was binnen de Nederlandse eugenetische beweging en geldt als een van de weinig “rechtse sociaaldarwinisten” die Nederland heeft gekend. Ook was hij in de jaren 1890 actief in het Leidse Toynbee-werk waarvoor hij in zijn studeerkamer cursussen gaf aan arbeiders. Steinmetz probeerde eveneens andere studenten te bewegen om zich te wijden aan volksopvoeding. In 1913 was hij betrokken bij de oprichting van de Volksuniversiteit Amsterdam en hij bleef daarna nog jaren actief binnen het bestuur van deze onderwijsinstelling.

Voor zover Steinmetz tegenwoordig nog enige bekendheid geniet dan is dat vooral als socioloog, sociaaldarwinist en eugeneticus. Aan het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw was de sociologie nog geen wetenschap waarvan haar taakomschrijving al was afgebakend, hoewel het idee van een wetenschap over mens en maatschappij al vrij oud was. Maar er waren nog veel verschillende scholen die tegenover elkaar stonden en elkaar bestreden. De sociologische discussies gingen dikwijls over de grondslagen van het vak. In Nederland werd tot 1922 het vak nog niet gedoceerd aan de universiteiten en Steinmetz heeft er jarenlang voor gestreden dat ook in Nederland er een leerstoel voor kwam. Het belang van Steinmetz als socioloog ligt vooral in het feit dat hij “school maakte” door een eigen standpunt in te nemen in de debatten over de fundamente van de sociologie en door leerlingen aan te trekken. Hij stimuleerde veel van zijn leerlingen om te promoveren en na de Tweede Wereldoorlog waren het vooral Steinmetz’ oud-leerlingen die de Nederlandse sociologie verder uit bouwden. Velen van hen zouden later zelf een professoraat bekleden en de meesten zouden Steinmetz altijd blijven beschouwen als hun leermeester.

Toch is Steinmetz’ erfenis in de sociologie problematisch. Zijn uitgesproken sociaaldarwinistische en eugenetische opvattingen zijn mede door de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog zeer omstreden geworden. Heel het wetenschappelijke oeuvre van de Amsterdamse professor was met dit soort denkbeelden doordrenkt. Ofschoon hij geen sympathisant was van het nationaal-socialisme en in artikelen en redevoeringen het antisemitisme verwierp (veel belangrijke vertegenwoordigers van de eugenetische beweging in

Nederland hadden ook een Joodse achtergrond), was het na de gebeurtenissen van 1940-1945 nog moeilijk om Steinmetz te verdedigen.

Dit was evenwel niet de enige reden waarom Steinmetz nu nog zo weinig bekendheid geniet. De nalatenschap van Willem Adriaan Bongers (1876-1940), Steinmetz' naaste collega die ook grote bijdragen heeft geleverd aan de totstandkoming van de sociologie, onderging hetzelfde lot, terwijl hij het rasbegrip – hoewel hij ras wel als een realiteit zag – als sociologische entiteit verwierp. Hij had openlijk kritiek op het nazi-regime en nadat Nederland voor de Duitsers gecapituleerd had, legde Bongers de hand aan zichzelf uit walging voor Hitler en de nazi's. Bongers erfenis was dus niet beladen, maar ook hij geniet geen grote bekendheid meer. Een verklaring voor de teloorgang van hun roem kan worden gevonden in het feit dat beide sociologen hun meest interessante werk al voor 1907 geschreven en zich daarna niet veel meer verder ontwikkelden zodat hun opvattingen al snel verouderd raakten. Hun latere werk zou bovendien vooral een herhaling van zetten zijn. Doordat Steinmetz een rigide empirisme nastreefde en zijn werk theoriearm is, is het nog weinig interessant om te lezen. Krachtige en boeiende theorieën ontbreken in het werk van Steinmetz.¹

Steinmetz verdient misschien geen plaats in het pantheon van de wetenschap, maar blijft niettemin een historisch interessant figuur. De geschiedenis van de wetenschap kan niet worden opgevat als een proces van eenparige vooruitgang, waarbij de ene wetenschappelijke triomf volgt op de andere. Zij heeft vele dwalingen gekend, waar het sociaaldarwinisme er één van is. Ook zijn de begrenzingen van de wetenschappelijke disciplines zoals we ze nu kennen een uitkomst van een historisch proces en daarom is het juist voor de historicus van belang om ook afwijkende disciplinaire opvattingen te onderzoeken.

Verder heeft Steinmetz zich beziggehouden met volksoepvoeding. Dit is niet onproblematisch aangezien hij als socioloog dikwijls de merites daarvan in twijfel trok. Als biologisch determinist kon Steinmetz niet geloven dat het “gewone volk” door onderwijs werkelijk verheft kon worden. Hun sociaal achtergestelde positie was gevolg van hun aanleg en daar viel verder niets aan te veranderen.

Historiografie

Ook al is Steinmetz dan een wat vergeten figuur, toch treft men zijn naam nog geregeld aan in

¹ Bart van Heerikhuizen, *W.A. Bongers, socioloog en socialist* (Groningen 1987) 159-160, 253-254; Patrick Dassen, 'De wetten van mens en maatschappij. S.R. Steinmetz en de ontwikkeling van de sociologie rond 1900', *Tijdschrift voor de geschiedenis* 115 (2002) 383-402, aldaar 387.

allerlei historische geschriften. Hij was sterk aanwezig in het publieke debat, zodat de historische lectuur moeilijk om hem heen kan. In de literatuur wordt echter altijd slechts één aspect uit zijn denken uitgelicht, meestal zijn loopbaan als wetenschapper. De nadruk ligt dan op de wijze waarop Steinmetz heeft bijgedragen aan de wording van de Nederlandse sociologie. Er zijn een aantal artikelen en een monografie geschreven die zich uitsluitend met Steinmetz bezighouden, maar ook in veel literatuur over de vroege periode van de Nederlandse sociologie komt de naam van Steinmetz geregeld voor. Het onderzoek is vooral verricht door sociologen met een interesse voor de geschiedenis van hun vak. Sommige artikelen zijn geschreven door Steinmetz' oud-studenten en de meeste zijn sterk beïnvloed door hun getuigenissen. Dat is begrijpelijk omdat dit het grootste deel van het bronnenmateriaal over Steinmetz vormt.

In de jaren volgend op de Tweede Wereldoorlog beleefde de sociologie in Nederland een doorbraak. Aan de Nederlandse universiteiten kwam er een flink aantal leerstoelen bij – de meeste daarvan werden bezet door professoren die lessen hadden gevolgd bij Steinmetz – en de sociologen begonnen ijverig hun discipline uit te bouwen tot een volwaardige wetenschap zonder veel aandacht te schenken aan hun wordingsgeschiedenis.

Vanaf het einde van de jaren vijftig kwam er iets meer aandacht voor de vooroorlogse sociologie. Deze leek in veel opzichten niet meer op de moderne sociologie. Steinmetz' sociografie, een beschrijvend vak dat getypeerd werd door een encyclopedisch karakter, sprak niet meer tot de verbeelding en ook Steinmetz' nadruk op het feit dat alle sociologie moest beginnen bij het individu was wezensvreemd geworden aan de moderne wetenschap die sociologische fenomenen nu als entiteit onderzocht. De sociologen J.A.A. van Doorn en F. van Heek spraken daarom van een “sociografisch intermezzo” in de geschiedenis van de sociologie, die vooral een bijdrage had geleverd door de waarneming centraal te stellen maar verder geen relevantie meer had. Ook benadrukte Van Doorn Steinmetz' vaardigheden om “school te maken”. Steinmetz had zijn leerlingen immers gestimuleerd om zich verder aan onderzoek te wijden, zodat na de Tweede Wereldoorlog vooral diens leerlingen de sociologie tot een serieus vak maakten.²

Deze “dolkstoot” op Steinmetz' erfenis, zoals Steinmetz' biograaf I.W. Wildenberg

² F. van Heek, ‘Omzien naar het sociografisch intermezzo (1925-1953)’, in: Frans Bovenkerk e.a. ed., *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn1978) 15-26, passim; J.A.A. van Doorn, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1964) 41-44; J.E. Ellemers, ‘De Nederlandse sociologie en de Amsterdamse sociografie in de jaren dertig: Een voorbeeld van onvolledige institutionalisering’, in: Frans Bovenkerk e.a. ed., *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn1978) 36-47, aldaar

Van Doorns benadering betitelde,³ kwam in de literatuur van de jaren zeventig en daarna onder druk te staan. Verschillende schrijvers, waaronder oud-studenten van Steinmetz, vonden dat door te spreken van een “sociografisch intermezzo” Steinmetz tekort werd gedaan. Steinmetz had aan de wieg van de Nederlandse sociologie gestaan en zijn bijdragen waren wel degelijk van betekenis geweest. Toch treft men ook in deze literatuur vaak een moeizame worsteling aan. Het sociaaldarwinisme bleef moeilijk te verteren. In *Sebald Rudolf Steinmetz (1862-1940)*, een uitgeschreven interview met Steinmetz’ leerling en latere hoogleraar te Wageningen E.W. Hofstee, komt de moeilijkheid tussen enerzijds een positieve waardering voor Steinmetz’ werk als wetenschapper en anderzijds zijn radicale standpunten duidelijk naar voren:

- Munters: Ook voor andere “selectie”-processen interesseerden zich zowel Spencer als Steinmetz. [...]
- Hofstee: In de eugenetiek geloofde hij zeker. Maar hij heeft wat dat betreft nooit extreme standpunten ingenomen.
- Munters: Daarvan ben ik nog niet zo overtuigd. Steinmetz was een voorstander van sterilisatie van “the unfit”! [...] Kortom, hij had ook op dit punt opvattingen die op die van Spencer leken en die we nu – vooral natuurlijk omdat die door hat [sic] nationaal-socialisme in een kwade reuk zijn komen te staan – naast ons neer plegen te leggen. Hoe is Steinmetz toch bij Spencer terechtgekomen?⁴

In het vervolg van dit gesprek wordt het onderwerp niet meer aangeroerd. Volgens Wildenberg zou het sociaaldarwinisme nooit omwille van zichzelf weerlegd zijn, maar alleen door de excessen van de Tweede Wereldoorlog.⁵ Hierin heeft hij echter ongelijk. Het sociaaldarwinisme was gebaseerd op verkeerde vooronderstellingen, omdat het een hiërarchie en een doelgerichtheid toekent aan de natuur die niet gerechtvaardigd wordt door het evolutieproces.

Naast deze lectuur, die Steinmetz vooral onderzoekt als grondlegger van de sociologie, treft men zijn naam dikwijls aan in historische literatuur die zich bezighoudt met het

36-38.

³ Wildenberg, I.W., *Fin de siècle in Holland; S.R. Steinmetz (1862-1940)* (Rotterdam 1986) 44.

⁴ E.W. Hofstee en Q.J. Munters, *Sebald Rudolf Steinmetz (1862-1940), een tweegesprek over de grondlegger van de Nederlandse sociologie* (Wageningen 1979) 15.

⁵ Wildenberg, I.W., *Fin de siècle in Holland*, 60.

sociaaldarwinisme en de eugenetica in Nederland. Daarin komt naar voren dat Steinmetz wel degelijk harde eugenetische opvattingen had en een van de weinigen was die in Nederland de “rechtse kant” van het sociaaldarwinisme verdedigde.⁶ In historische werken over het Toynbee-werk en de stichting van de Volksuniversiteit wordt aan Steinmetz ook een prominente plaats toegeschreven. Nergens worden echter de verschillende aspecten van Steinmetz – zijn arbeid als grondlegger van de sociologie, zijn sociaaldarwinistische en eugenetische opvattingen en zijn inzet voor het Toynbee-werk en de Volksuniversiteit – naast elkaar gezet. De ambiguïteit tussen enerzijds Steinmetz’ verwerping van de mogelijkheid om het volk te verheffen door scholing, museumbezoek enzovoorts en anderzijds zijn eigen activiteiten binnen dergelijke volksverheffing zijn nergens nader onderzocht.

Probleemstelling

Deze discrepantie zal hier het onderwerp zijn van onderzoek zijn. De eugenetica en de volksopvoeding waren beide middelen om het volk te verheffen, maar op heel verschillende manieren. Hoe waren die verenigd in het denken van Steinmetz? De centrale vraag luidt daarom: Hoe verhielden Steinmetz’ sociologische, sociaaldarwinistische en eugenetische opvattingen zich tot het streven om het volk te verheffen door volksopvoeding? De literatuurkeuze sluit bij de vraagstelling aan. Het werk van Steinmetz dat hier behandeld wordt, is gekozen omdat hij daarin zijn ambities prijsgeeft die hij met de sociologie, de eugenetica en de volksopvoeding had. Het gaat dus niet zozeer om de onderzoeksresultaten zelf, als wel om het doel dat zijn onderzoek had. Programmatistische en polemische artikelen en redevoeringen leenden zich hier vooral voor.

In het eerste hoofdstuk wordt Steinmetz’ vorming tot socioloog onder de loep genomen en gekeken naar de ideeën die zijn denken bepaald hebben. Vervolgens zullen in het tweede hoofdstuk Steinmetz’ ideeën over de sociologie behandeld worden: hoe zou de sociologie eruit moeten zien en hoe zou zij een aanvulling zijn op de al geïstitutionaliseerde academische disciplines? Hoofdstuk drie gaat over het sociaaldarwinisme en de eugenetica. Daarna wordt Steinmetz’ werk voor het Toynbee-project en voor de Volksuniversiteit onderzocht en het laatste hoofdstuk zal antwoord proberen te vinden op de vraag in hoeverre Steinmetz’ biologisch determinisme en volksverheffing door eugenetica met elkaar in verband stonden.

⁶ Janneke van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving 1859-1909* (Amsterdam 2009) 242; Dassen, ‘De wetten van mens en maatschappij’, 383.

Hoofdstuk 1 **DE VORMING VAN STEINMETZ**

1. Biografie

Als telg uit een militair geslacht was Sebald Rudolf Steinmetz de eerste uit zijn familie die zijn leven aan de wetenschap wijdde. Hij was een autodidact die al vanaf zijn jeugd veel en diverse soorten literatuur las en al vroeg onder invloed van het sociaaldarwinisme kwam te staan. Steinmetz' vader, Johannes Rudolf Steinmetz, was overigens een ontwikkeld man, die de vakken Nederlands en geschiedenis doceerde aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Daarnaast schreef hij poëzie, vertaalde de roman *Manfred* van Lord Byron en stelde een biografie over Heinrich Heine samen. Hij had contacten met hooggeplaatsten uit de protestantse zuil, zoals de politicus A.F. De Savornin Lohman (1837-1924) met wie hij bevriend was. Steinmetz' oudste zus – hij had twee oudere zussen en een jongere broer – legde zich toe op de literatuur en schreef enkele romans. Steinmetz groeide dus op in een intellectueel milieu maar zou uiteindelijk zijn eigen pad volgen.⁷

Toen Steinmetz een jaar oud was promoveerde zijn vader tot kapitein van het Eerste Regiment Infanterie in 's-Hertogenbosch en legde het lesgeven neer. In 's-Hertogenbosch bracht Steinmetz het grootste deel van zijn jeugd door. Over Steinmetz' jeugd valt niet veel te vertellen. Hij schijnt, als we Steinmetz' vriend en leerling E.W. Hofstee (1909-1987) mogen geloven, een ondeugende jongen te zijn geweest, die in zijn volwassen leven nog altijd een zeker gevoel van gêne had wanneer hij een agent tegenkwam.⁸ Zijn middelbare schoolcarrière speelde zich af aan de Latijnse school van 's-Hertogenbosch, hoewel hij haar zou afronden in Den Haag. Later zou Steinmetz dit type onderwijs bekritisieren omdat het teveel aandacht besteedde aan de klassieke talen zonder veel vruchten af te werpen: de leerlingen kregen ze nooit goed onder de knie.⁹

Reeds op zijn zeventiende levensjaar schreef Steinmetz zich in aan de universiteit van Leiden, om daar rechten te gaan studeren. Er waren toen nog geen mogelijkheden voor Nederlandse studenten om zich te wijden aan de sociale wetenschappen en daarom is het niet vreemd dat Steinmetz juist deze studierichting koos. Te meer aangezien Steinmetz later de rechtenstudie ook zou scharen onder de sociale wetenschappen. Leiden was misschien wel een

⁷ Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 54.

⁸ Munters en Hofstee, *Sebald Rudolf Steinmetz*, 9.

⁹ Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 52.

vreemde keuze, omdat het onderwijs op de oudste universiteit van Nederland erg traditioneel was en helemaal geen oog had voor sociologisch onderzoek. Amsterdam was veel moderner qua opzet zodat er meer ruimte was voor sociologisch onderzoek binnen de rechtenstudie. Steinmetz was dus een autodidact die alle sociologische kennis door zelfstudie opdeed. Naast rechten volgde hij de bijvakken filosofie, fysica en dierkunde. Zijn interesses buiten de sociologie en etnologie lagen vooral bij de biologie en antropologie. Ook op zijn universitaire opleiding zou hij later kritiek hebben: het was weinig inspirerend en te traditioneel.¹⁰ Dit alles ten spijt, was Steinmetz een ijverig student – volgens zijn biograaf I.W. Wildenberg zelfs een streber – zodat hij in 1883 zijn doctoraalexamen met succes wist af te leggen.

Nadat Steinmetz zijn studie had afgerond maakte hij met zijn vriend de beroemde schilder Isaïc Israëls (1865-1934) een reis naar het oude Belgische industriegebied de Borinage. Steinmetz heeft vele intense en levenslange vriendschappen gehad. In het eerste jaar van zijn studie was de jonge student zowel bevriend geraakt met de etnoloog George Alexander Wilken (1847-1891), als met de latere grondlegger van de psychologie in Nederland Gerard Heymans (1857-1930). Beiden zouden een grote invloed hebben op de ontwikkeling van Steinmetz en levenslang zijn vrienden zijn. Aan sociale contacten hechtte Steinmetz veel waarde. Hij schreef ooit over zichzelf: ‘Ich habe sehr viele Menschen aller Art gekannt, und von meinen Knabenjahren an mich lebhaft für sie interessiert, auch für viele Mädchen und Frauen. Ich sprach gern und gab mich im intimen Gespräch.’¹¹ Toch was Steinmetz ook een moeilijk persoon. Zijn beeld van mensen was vaak ronduit negatief. ‘Wat hem aantrekt in het leven en in de mensen’, schrijven Steinmetz’ oud-leerlingen Krekel en Manger, ‘is oprechtheid, flinkheid, het gezonde en kloeke. En omdat deze eigenschappen lang niet zoo veelvuldig aanwezig zijn, als voor een gezond volksleven noodig is, daarom is zijn oordeel over de mensheid niet optimistisch.’¹² Verschillende aforismen die Steinmetz schreef laten zien hoe zijn negatieve kijk op de mensheid samengaat met zijn anderzijds grote waardering voor bepaalde individuen – een zienswijze op de mensheid die hem tot de eugenetica dreef:

¹⁰ Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 51-3.

¹¹ Sebald Rudolf Steinmetz, ‘Die Erwerbung vollständiger Psychogramme durch eine Fragesammlung’, in: idem ed., *Gesammelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie III* (Groningen 1935) 477-487, aldaar 479.

¹² H. Krekel en J. Manger, ‘S. Rudolph Steinmetz: zijn tijd – zijn werk – zijn persoonlijkheid’, in: [Mea Boeltje, J. Brummelkamp en E.W. Hofstee], *Steinmetz zoals zijn leerlingen hem zagen* ([Amsterdam 1932]) aldaar 9, 11, 14; Sebald Rudolf Steinmetz, ‘Aphorismen’, in: idem ed., *Gesammelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie III* (Groningen 1935) 460-472, aldaar 462, 470; Frans Bovenkerk en Lodewijk Brunt, ‘De sociografieën van Chicago en Amsterdam in de jaren ’20 en ’30’, in: Frans Bovenkerk e.a. ed., *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 68-78, aldaar 68.

Die Menschen sind nicht schön,
Und ich bewundre nicht
Ihr Wirken und ihr Leben;
Dennoch muss ich gestehn:
Wunterschöne Menschen hat 's gegeben.¹³

De reis naar de Borinage gaf Steinmetz en Israëls de gelegenheid om de “sociale quaestie” te bestuderen. De sociale ellende werd een van de terugkerende thema's in het werk van Israëls, terwijl Steinmetz een wetenschappelijke belangstelling voor het fenomeen had. Steinmetz heeft altijd oog gehad voor de sociale problematiek, zoals blijkt uit het zogeheten “Toynbee-werk” waar hij zich later voor zou gaan inzetten. In latere hoofdstukken zal dit aspect van Steinmetz nader onderzocht worden.¹⁴

Eind 1886 ging Steinmetz naar Leipzig om zich daar bij Wilhelm Wundt (1832-1920), Paul Flechsig (1847-1929) en Friedrich Ratzel (1848-1904) respectievelijk op de psychologie, psychiatrie en aardrijkskunde te richten. Wundt en Ratzel waren echter geen wetenschappers die hun studierrein eng opvatten; zij probeerden de taakomschrijving van hun vak uit te breiden naar meer sociologische vraagstukken. Waarschijnlijk is Steinmetz in deze periode voor het eerst getrouwd, met Martha Johanna Fiesel, maar dit huwelijk is omgeven door raadsels. Het huwelijk schijnt in ieder geval dermate gênant te zijn geweest of dermate gênant zijn afgelopen voor Steinmetz en andere betrokkenen, dat hij er nooit over sprak of schreef, ook al was hij doorgaans vrij mededeelzaam over zijn eigen leven.¹⁵ Steinmetz scheidde van haar in 1893, in hetzelfde jaar dat hij zich verloofde met Willy Geertruida Beekhuizen, waarmee hij een jaar later in het huwelijk trad. Misschien dat deze nieuwe affaire reden was voor de echtscheiding, hoewel Steinmetz behoorlijk conservatieve standpunten ten aanzien van het huwelijk had.¹⁶

Toen Steinmetz' financiële situatie hem niet toestond nog langer in Leipzig te blijven, keerde hij in 1889 terug naar Nederland, waar hij zich in Leiden vestigde als repetitor en zich begon in te zetten voor het Toynbee-werk. Ondertussen werkte hij aan zijn dissertatie, die hij in 1893 afrondde. Aanvankelijk zou het uit twee delen bestaan, maar het eerste deel voldeed volgens Steinmetz niet en hij verbrandde het. *Ethnologische Studien zur ersten Entwicklung*

¹³ Steinmetz, 'Aphorismen', 260.

¹⁴ Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 74.

¹⁵ Ibidem, 49.

der Strafe, dat in 1894 ook in boekvorm verscheen, wordt door velen beschouwd als een van Steinmetz' beste geschriften. Omdat zijn promotor Willem van der Vlugt (1853-1928) in Leiden niet in staat was dit werk te beoordelen – hij was niet thuis in de sociologische en darwinistische elementen die het fundament van de studie vormden – werd het nagekeken door de reeds genoemde Tylor die erg onder de indruk was van Steinmetz' prestatie, zodat hij *cum laude* slaagde.¹⁷

Nadat hij in 1894 gehuwd was met Willy Beekhuizen, vestigde het jonge paar zich in Velp. Een jaar later, in 1895, kreeg Steinmetz een aanstelling aan de Universiteit Utrecht als privaattoecent. Het privaattoecentschap gold doorgaans als een voorbereiding op een hoogleraarschap aan dezelfde universiteit, maar zover zou het nooit komen. Steinmetz ontpopte zich al snel als een leraar die grote invloed op zijn studenten uitoefende. Vanaf 1895 zette Steinmetz zich in voor een leerstoel sociologie aan een van de Nederlandse universiteiten, wellicht in de hoop deze dan zelf als eerste te mogen bekleden. Pas in 1922 zou sociologie een vak worden dat aan een Nederlandse universiteit gevolgd kon worden, maar al in 1900 kreeg Steinmetz de mogelijkheid om in Leiden sociologie te doceren. Steinmetz, die het aanbod niet afsloeg, gaf bij de start van deze collegereeks een lezing die veel controverse veroorzaakte. Van verschillende kanten werd Steinmetz van naïviteit beschuldigd. In *De Amsterdamer* rekenden liberalen met Steinmetz' oratie af: noch filosofie, noch geschiedenis, noch rechtswetenschap noch economie slaagden erin het maatschappelijk gebeuren volledig te begrijpen. Steinmetz was dus veel te ambitieus. De schrijver, journalist en marxistisch denker Franc van der Goes (1859-1939) uitte ook zijn ongenoegen. Steinmetz zou zich inbeelden dat hij een plaats boven 'het maatschappelijk gewoel' zou kunnen innemen, maar een dergelijke observatiepost bestond niet. Alles getuigde ervan dat Steinmetz een bourgeois was, en op grond daarvan kon hij ook zijn functie nooit op een goede wijze bekleden – hij had immers geen van klassebesef.¹⁸

Terwijl Steinmetz in 1907 een reis maakte door Nederlands-Indië, werd hij beroepen in Leiden tot hoogleraar in 'de politieke aardrijkskunde, de volkenkunde en de land- en volkenkunde van de Oost-Indische Archipel', en in 1908 werd hij geïnstalleerd. Ook deze

¹⁶ Krekel en Manger, 'S. Rudolph Steinmetz', 13, 18-19; Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 49-50.

¹⁷ Bongers, 'De plaats van Steinmetz in de geschiedenis der maatschappelijke wetenschappen in Nederland', *Mensch en Maatschappij* 9 (1933) 2-10, aldaar 7.

¹⁸ Ibidem; H.S. Uyekruyer, 'Prof. S.R. Steinmetz en de voorgeschiedenis van de V.U. Amsterdam', in: R.H. de Boer, P.H. Kohnstamm en H.S. Uyekruyer ed., *Gedenkboek der Volksuniversiteit Amsterdam 1913-1923* (Amsterdam [1923]) 8-18, aldaar 14; W. Ottenspeer, 'Rondom Steinmetz en het eerste lectoraat in de sociologie aan de Leidse Universiteit', *Leids jaarboekje* 79 (1987) 139-160, aldaar 153.

aanstelling bracht beroering teweeg. Steinmetz had in Nederland veel weerstand opgeroepen door zijn darwinistische opvattingen en zijn inzet voor de eugenetica, door zijn antifeministische stellingname in het publieke debat en door het recentelijk verschenen boek *Philosophie des Krieges* waarin hij betoogt dat oorlog een noodzaak is voor het voortbestaan van het ras. Tevens waren veel geografen teleurgesteld dat de enige leerstoel geografie in Nederland nu bezet werd door iemand die maar weinig affiniteit met geografie had en veel meer thuis was in rechten en etnologie. Fysische geografie wist hij uit zijn leeropdracht te stoten en later zou ook de indologie een apart vak worden. Steinmetz richtte zich vooral op de etnologie en de sociologie. In 1922 kreeg Nederland zijn eerste leerstoel in de sociologie. Deze werd bezet door Bongers, maar Bongers richtte zich vooral op de criminologie en de geschiedenis van de sociologie, zodat er voor Steinmetz ruimte vrijkwam om een groepje studenten om zich heen te verzamelen dat zich bezighield met de sociologie. In 1933 ging Steinmetz met emeritaat. In de tussentijd had hij veel invloed op zijn studenten uitgeoefend en werden verreweg de meeste sociologische leerstoelen na de Tweede Wereldoorlog bekleed door oud-leerlingen van Steinmetz. Over het algemeen wordt erkend dat Steinmetz' werk tijdens zijn hoogleraarschap weinig origineel en invloedrijk is geweest. Het meest interessante werk dateert uit de periode voor 1908. Op 6 december 1940 overleed Steinmetz.¹⁹

2. Thema's

Het laatste kwart van de negentiende eeuw was een tijd van vroege wetenschappelijkheid. Geen periode die zoo eerlijk gestreefd heeft naar echte methodische vorming als deze, geen, die zóó op de wetenschap haar vertrouwen heeft gesteld. [...] Alles, zoo beseft men, wordt door één aldoordringende kracht gedreven, niet theoretisch maar empirisch gefundeerd, dat een inelkaar grijpen van alle wetenschappelijke werk niet alleen mogelijk maakt, maar zelfs eischt. Alles heeft een vast fundament: de natuur; en alles kan naar beproefde methoden, die der natuurwetenschap, voorwerp van onderzoek worden. Er is éénzelfde methode niet alleen voor physica en biologie, maar ook voor de wetenschappen van den mensch. De ééne, geleidelijk omhoogstuwende kracht, die alles bezielt en het proces der evolutie

¹⁹ Marcus Heslinga, 'Sociografie versus sociale geografie', in: Frans Bovenkerk e.a. ed., *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 53-67, aldaar 63-64; E.W. Hofstee, 'Steinmetz, Sebald Rudolph', in: J. Carité e.a. ed., *Biografisch woordenboek van Nederland II* (Amsterdam 1985) 535-536, aldaar

bepaalt, hadden de voorafgaande jaren doen kennen. Op grond van deze ontdekking zich een consequent wereldbeeld te scheppen, was de taak voor heden en toekomst. Evolutie was niet zoo maar theorie, neen, zij berustte op feiten: men kan haar letterlijk grijpen.²⁰

Dit citaat, afkomstig uit een boekje dat is samengesteld ter ere van het vijftienvijftigjarige hoogleraarschap van Steinmetz, geeft een mooie, zij het weinig kritische, weergave van de opvattingen waarmee Steinmetz is opgegroeid. In deze paragraaf zullen wij deze verder analyseren.

2.1. Wetenschappelijk monisme

De Duitse zoöloog Ernst Haeckel (1834-1919) is de geestelijk vader van het wetenschappelijk monisme. Hij geloofde dat door Darwins evolutietheorie voor het eerst de mogelijkheid was ontstaan om een eenheidswetenschap te vormen: een wetenschap die alle wetenschappelijke disciplines in zich kon verenigen. Door de evolutieleer was niet alleen het dierenrijk, maar waren ook de mens en alle facetten van het menselijk bestaan vanuit één raamwerk te bestuderen, zo meende Haeckel. Maar het monisme was veel meer dan alleen wetenschap, het was tevens een wetenschappelijk wereldbeeld. Het christelijke wereldbeeld zou vervangen moeten worden door dit ene wetenschappelijke kader. Ook anderen dachten er zo over. De Britse bioloog en filosoof T.H. Huxley (1825-1895) – “Darwins bulldog” – maakte zich sterk voor het agnosticisme, dat niet alleen een sceptische houding ten aanzien van geloofszaken inhield, maar ook een wetenschappelijke wereldbeschouwing was. Auguste Comte (1798-1857), de vader van de sociologie, was nog ambitieuzer en voorzag een wetenschappelijke religie met eigen feestdagen en heiligen. Al deze wereldopvattingen hingen nauw samen met het idee dat er een eenheidswetenschap zou ontstaan, die op alle levensvragen wetenschappelijke antwoorden kon formuleren.

Haeckel beïnvloedde Wilhelm Wundt. Wundt was de eerste die zich volledig op de psychologie zou richten. Wundt ontwikkelde de experimentele psychologie, waarbij vooral het individu onderzocht werd, maar ook de “Völkerpsychologie” waarin alle sociale fenomenen, zoals religie, tradities, taal en mythe, psychologisch onderzocht werden. Het darwinisme speelde in deze zoektocht een belangrijke rol. Bij Wundt zien we ook het streven om alles te

535-536; Van Heerikhuizen, *W.A. Bongers*, 165.

kunnen verklaren vanuit één punt. Gerard Heymans was op zijn beurt weer beïnvloed door Wundt en ontwikkelde het “psychisch monisme”, waarbij de psyche het archimedische punt was waarop alle kennis kon worden voortgebouwd, omdat alle kennis de psyche kruiste. Niet alleen Wundt had Heymans tot deze zienswijze gebracht, maar ook de filosoof Immanuel Kant (1724-1804) die in zijn *Kritik der reinen Vernunft* de voorwaarden van het menselijk kennen uiteen had gezet en zo alle kennis over de wereld reduceerde tot het kenvermogen. Voordat Steinmetz naar Leipzig toog om colleges bij Wundt te volgen, had hij diens invloed via Heymans al ondergaan. In *Steinmetz: zoals zijn leerlingen hem zagen* laten Steinmetz’ oud-leerlingen zien hoezeer Wundt heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van Steinmetz: ‘Een universeel geleerde als Wundt kan het wagen samenhang te zoeken tusschen zóó uiteenlopende zaken als taalwetenschap en Religionsgeschichte, ethnologie en anthropologie.’²¹

Bij Wundt en Heymans is van belang dat alle sociologische fenomenen voortkomen uit het individu. De sociologie had nog geen vaste vorm gekregen (zo het die ooit heeft gekregen), maar het structuralisme overheerste. In Steinmetz’ sociologie, zoals we verderop zullen zien, is het individu echter het kleinste element. Daarin is hij sterk beïnvloed door Heymans en Wundt. De Britse filosoof Herbert Spencer (1820-1903), die een grote bijdrage heeft geleverd aan de totstandkoming van de sociologie, heeft hier ook een belangrijke rol gespeeld. Spencer zag evolutie als een continue ontwikkeling naar hogere en complexere vormen. Spencers evolutie reikt veel verder dan de biologie en is veeleer een metafysica. Maatschappelijke structuren komen voort uit dit ontwikkelingsproces en de natiestaat was daarbij de meest complexe vorm. Het individu, in zijn streven naar geluk, vormt de basis van deze maatschappelijke structuren. Hij is op zijn beurt ook door het evolutieproces gevormd. Zo ontstaat er een organisch denken dat gepaard gaat met een onderstreping van het individu. Steinmetz heeft al op jonge leeftijd met zeer veel belangstelling werk van Spencer gelezen.²²

Friedrich Ratzel, een geoloog die eveneens onder de indruk was gekomen van Haeckel en Wundt, wilde de sociale aspecten incorporeren binnen de geografie. De “anthropogeographie” was gestoeld op de Haeckeliaanse opvatting dat al het leven een eenheid vormde en met elkaar vergelijkbaar was. Net als Spencer meende hij dat al het leven zich

²⁰ Krekel en Manger, ‘S. Rudolph Steinmetz’, 1-2.

²¹ Krekel en Manger, ‘S. Rudolph Steinmetz’, 3 ; Kurt Danziger, ‘Wundt and the temptations of psychology’ in: Robert W. Rieber en David K. Robinson, *Wilhelm Wundt in history: the making of a scientific psychology* (New York 2001) 69-94, aldaar 86; Robert Watson en Rand Evans, *The great psychologists: a history in psychological thought* (New York 1991) 288-289; Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 71-75.

²² O.H.P.M. Goddijn, P. Thoenes, J.M.M de Valk en J.P. Verhoogt, *Geschiedenis van de sociologie* (Meppel 1971) 96-98.

continu ontwikkelde naar meer hoogstaande vormen. De maatschappij kon ook gezien worden als een organisme dat groeit in haar zoektocht naar voedsel, grondstoffen en energie.²³

2.2. *Empirisme en positivisme*

Nauw verbonden met het monisme was het negentiende-eeuws positivisme. In feite stonden deze twee zaken voor de monisten niet los van elkaar, maar ter wille van onze analyse scheiden wij zaken die eigenlijk bij elkaar horen. Het positivisme is het idee dat alle kennis uit observatie komt en dat observatie onproblematisch kan plaatsvinden. Tegenwoordig zouden we deze opvatting naïef noemen en aan het einde van de negentiende eeuw kwam er steeds meer kritiek op deze opvatting van wetenschap, maar het had zeker nog niet zijn papieren verloren en Steinmetz was een van de trouwste adepten van het positivisme. Ook hier oefenden Heymans en Wundt grote invloed op Steinmetz uit. Wundt ontwikkelde, zoals gezegd, de experimentele psychologie waarbij kwantificeerbaarheid en herhaalbaarheid van de experimenten van groot belang waren. Zoals we in een later hoofdstuk zullen lezen, vatten Heymans en Steinmetz samen het plan op om een enorme hoeveelheid gegevens te verzamelen die de speciale psychologie op een hoger plan zouden kunnen brengen. Steinmetz was op jonge leeftijd ook zeer gefascineerd door Spencers *Descriptive sociology* dat een ambitieus plan voor de sociologische wetenschappen uitdroeg. Het ging hierbij louter om het aanleggen en categoriseren van empirisch materiaal zonder daar direct conclusies aan te verbinden, zodat op basis daarvan verder onderzoek kon worden verricht.

Ook Wilken kunnen we niet ongenoemd laten. Deze heeft waarschijnlijk bij Steinmetz de belangstelling voor de etnografie opgewekt. Wilken was veel ouder dan Steinmetz en had lange tijd als bestuursambtenaar in Nederlands-Indië gewerkt. Terug in Nederland wijdde hij zich aan de studie van de etnografie en binnen dat vakgebied gold hij als een van de meest invloedrijke wetenschappers. Zowel Wilken als Steinmetz meende dat de bestudering van de “primitieve volken” een bijdrage kon leveren aan het begrijpen van simpele sociale processen bij “hoger ontwikkelde volken.” Etnografie was een beschrijvende wetenschap, maar Wilken had een middel bedacht om boven de empirie uit te stijgen. Een middel dat cruciaal zou worden bij Steinmetz’ onderscheid niet alleen tussen etnografie en etnologie, maar ook tussen sociografie en sociologie. Wilken verrijkte het vak namelijk met een vergelijkend perspectief. Hiermee had Wilken Steinmetz een instrument gegeven om zijn empirisme verder uit te

²³ Mark Bassin, ‘Friedrich Ratzel 1844-1904’ in : T.W. Freeman ed., *Geographers: biographical studies* 11

bouwen en te verdiepen.²⁴

2.3. Darwinisme

Het sociaaldarwinisme heeft Steinmetz' denken misschien wel het meest bepaald. Het verschijnen van Charles Darwins (1809-1882) *On the origin of species* in 1859 veroorzaakte meteen veel ophef. Darwin had daarin nog niet uitgewerkt hoe zijn theorie van toepassing was op de mens, maar had wel geschreven dat psychologie in de verre toekomst 'op een nieuw fundament [zou] worden geplaatst, dat van noodzakelijke verwerving van alle mentale krachten en vermogens door middel van geleidelijke overgang. Er zal licht worden geworpen op het ontstaan van de mens en zijn geschiedenis.'²⁵ Het gevolg was dat al snel over de menselijke afstamming en over de betekenis van het selectiemechanisme voor samenleving werd gespeculeerd. Er waren evolutionisten die, aansluitend bij de opvattingen van Spencer, meenden dat de overheid alle belemmeringen voor het economisch verkeer weg zou moeten nemen, zodat in de natuurlijke strijd om het voortbestaan door "sociale selectie" alleen de sterksten (de term "fittest" werd steevast opgevat als besten, sterksten enzovoorts) behouden bleven. William Rathbone Greg (1809-1881) meende dat beschaving, doordat ze een kunstmatige aristocratie in stand hield, natuurlijke selectie tegenwerkte, zodat er "contraselectie" zou plaatsvinden.²⁶ Veel sociaaldarwinisten meenden ook dat contraselectie optrad doordat armen- en ziekenzorg ervoor zorgde dat "de zwakken" behouden bleven. Zwakken zouden gemiddeld veel meer kinderen kregen dan de sterken en daardoor dreigde de beschaving teloor te gaan. Sir Francis Galton (1822-1911) trok nu de conclusie dat er juist maatregelen zouden moeten worden genomen om contraselectie tegen te gaan, zoals de zwaksten te steriliseren of te castreren.

Niet alleen werd er nagedacht over welke rol evolutie binnen samenlevingen speelde, maar ook wat ze betekende voor de verhouding tussen staten, volken en rassen. We hebben reeds gezien hoe Ratzel de staat als een organisme zag, dat verwickeld was in een natuurlijke strijd om het voortbestaan en op zoek naar "Lebensraum". Sommige evolutionisten gingen ervan uit dat rassen toch fundamenteel van elkaar gescheiden waren, doordat ze ofwel apart

(Londen en New York 1987) 123-132, aldaar 123-6; Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 76.

²⁴ Herman van der Wüsten, 'Biobibliography Sebald Rudolf Steinmetz', *Geographers Biobibliographical studies* 24 (2005) 109-123, aldaar 110; Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 69-70.

²⁵ Charles Darwin, *Over het ontstaan van soorten door middel van natuurlijke selectie, of het behoud van bevoordeelde rassen in de strijd om het leven* (Amsterdam 2009) 488.

²⁶ Cor Hermans, *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme: vroege sociale interpretaties van Charles Darwins theorie van natuurlijke selectie* (Amsterdam 2003) 163-165, 502.

geschapen waren²⁷ ofwel andere stadia van ontwikkeling vertegenwoordigden. Zij vatten rassen dus essentialistisch op. Tegenover deze polygenisten stonden de monogenisten, waartoe Darwin zelf behoorde, die dachten dat er alleen een gradueel verschil tussen rassen bestond.²⁸

Al deze “dwalingen” in het denken kunnen worden gezien als een poging om een nieuw wetenschappelijk idee – evolutie door middel van natuurlijke selectie – zo ver mogelijk door te voeren op andere terreinen dan de biologie. Het werd ook verbonden met allerlei andere wetenschappelijke concepten waaraan aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw veel gewicht werd toegekend, zoals concurrentie, arbeidsdeling, specialisatie en het streven naar een eenheidswetenschap.²⁹ Het sociaaldarwinisme was veelal ook gerelateerd aan allerlei angsten die bestonden ten aanzien van de moderniteit, zoals de angst voor verpaupering, industrialisatie, urbanisatie en democratisering. De evolutietheorie leidde niet direct tot een breuk met veel van de Victoriaanse opvattingen. Aan Darwin zelf was racisme niet vreemd en ook hij bleef de West-Europese man beschouwen als het culminatiepunt van de evolutie, ook al was het evolutieproces strikt genomen richtingloos en zou er dus geen sprake van hiërarchie kunnen zijn.

De periode 1880-1914, die werd gekenmerkt door een toenemende mate van specialisatie binnen de wetenschap, was ook een belangrijke periode binnen de vorming van de sociologie.³⁰ Het ideaal van een eenheidswetenschap strookte dus niet met de eigenlijke ontwikkelingen binnen de wetenschappen. In veel van de nieuwe wetenschappelijke disciplines speelde darwinisme een belangrijke rol. Comte, die de term “sociologie” muntte, had al voor 1859 beweerd dat samenlevingen volgens principes werkten die vergelijkbaar waren met de principes die voor planten gelden. De sociologie en de biologie waren aan elkaar verwant, waarbij de sociologie een hogere plaats innam in het huis van de wetenschappen, daar ze zich bezighield met een complexer studieobject.³¹ Het sociaaldarwinisme was nauw verwant aan de sociale wetenschappen, omdat ze een helder en wetenschappelijk interpretatiekader bood voor uiteenlopende empirische gegevens en tevens een basis vormde voor veel onderzoek. Zo werden in de antropologie mensenrassen in een evolutionaire ontwikkeling geplaatst. Galton,

²⁷ In navolging van Jean-Baptiste Lamarck (1744-1829) dachten zij dat evolutie nooit tot nieuwe soorten leidde, maar dat ze alleen een ontwikkeling was binnen de vaststaande, essentieel gescheiden soorten.

²⁸ Chris Buskes, *Evolutionair denken: de invloed van Darwin op ons wereldbeeld* (Amsterdam 2007) 382-384.

²⁹ J.W. Burrow, *The crisis of reason: European thought, 1848-1914* (New Haven en Londen 2000) xi.

³⁰ Bart Heerikhuizen, ‘Sociaal evolutionisme in de vormende jaren van de sociologie, in het bijzonder in Nederland’, *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 22(2000) 82-95, aldaar 82, 86; Stefan Collini, *Public moralists: political thought and intellectual life in Britain* (Oxford 1991) 199-250.

³¹ Cor Hermans, ‘Darwinistische vrees en hoop in de sociologie, 1880-1914’, *Amsterdams sociologisch tijdschrift*

die er prat op ging dat hij een neef van Darwin was, onderzocht in zijn onderzoekscentrum onder andere intelligentie door de grootte van schedels op te meten. Verschil van intelligentie was volgens hem erfelijk bepaald. Berucht is ook Cesare Lombroso (1835-1909) die meende dat er een aanleg voor criminaliteit bestond, en op zoek ging naar de uiterlijke kenmerken van misdadigers.

Sociologen hoopten dat de resultaten van hun onderzoek uiteindelijk zouden worden omgezet in overheidsbeleid. Onderzoekers als Schalmeyer en Lilienfeld voorzagen dat de eugenetica de *political economy* zou vervangen. Schalmeyer plaatste de *Nationalbiologie* en *Gesellschaftsbiologie* tegenover de *Nationalökonomie*. De staathuishoudkunde was te beperkt om voor alle aspecten van de politiek wetenschappelijk materiaal aan te leveren.³² Niet alleen in nazi-Duitsland, maar ook in de Sovjet-Unie, de Verenigde Staten en andere Europese landen zijn veel van de eugenetische theorieën uiteindelijk daadwerkelijk ten uitvoer gebracht. Vaak speelden wetenschappers en artsen een grote rol in het propageren en het in werking stellen van de eugenetische praktijken.

3. Steinmetz' intellectuele wortels

Om dit hoofdstuk af te ronden zullen we ons kort richten op een discussie die in de historiografie steeds centraal heeft gestaan: lagen Steinmetz' intellectuele wortels in Engeland of in Duitsland? Brunt en Bovenkerk argumenteren dat de Nederlandse sociologie rond het jaar 1900 'dóór en dóór Duits georiënteerd was', en dat dit ook voor Steinmetz gold.³³ Von der Wüsten neemt zelfs abusievelijk aan dat Steinmetz' Duitse achtergrond een rol zou hebben gespeeld in zijn hang naar de Duitse wetenschap.³⁴ Echter, Steinmetz' voorouders hadden zich meer dan een eeuw tevoren in Nederland gevestigd, dus is dat niet zeer aannemelijk. Bonger, Hofstee en Wildenberg menen daarentegen dat Steinmetz juist vooral geïnspireerd was door de Engelse wetenschappers Spencer en Tylor.³⁵

Deze kwestie is evenwel misleidend, omdat ze de onjuiste vooronderstelling in zich draagt dat de sociologieën van beide landen incompatibel zijn. Steinmetz zelf heeft het onderscheid tussen Engeland en Duitsland nooit duidelijk gemaakt en er zijn, zoals we gezien hebben, in zijn denken zowel Engelse als Duitse invloeden terug te vinden. Steinmetz' colleges

22(2000) 111-137, aldaar 113; Heerikhuizen, 'Sociaal evolutionisme', 86-88.

³² Hermans, 'Darwinistische vrees en hoop', 127.

³³ Bovenkerk en Brunt, 'De sociografieën', 77.

³⁴ Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 67.

te Leipzig brachten hem in contact met de Duitse wetenschap, terwijl hij door zelfstudie met de Engelse wetenschap kennis had gemaakt. Hofstee's suggestie dat Steinmetz waarschijnlijk de Engelse sociologie via de Duitse literatuur kende is incorrect, aangezien Steinmetz in zijn eigen geschriften aangeeft zelf veel Britse studies te hebben gelezen. Steinmetz' interesse naar beide kanten was overigens niet onbeperkt. In de *Methodenstreit* heeft Steinmetz nooit veel belangstelling gehad, omdat ze veel te abstract filosofisch was. Hetzelfde geldt voor Franse structuralisten als Emile Durkheim.³⁶

³⁵ Munters en Hofstee, *Sebald Rudolf Steinmetz*, 13-15; Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 67.

³⁶ Munters en Hofstee, *Sebald Rudolf Steinmetz*, 15; Sebald Rudolf Steinmetz, 'Die Soziologie als positive Spezialwissenschaft', in: idem ed., *Gesammelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie III* (Groningen 1935) 340-351, aldaar 344; S. Hofstra, 'Sociologie in de jaren dertig en later', in: Frans Bovenkerk e.a. ed., *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 27-35, aldaar 29; Steinmetz, 'Erwerbung', 477; Bonger, 'De plaats van Steinmetz', 6.

Hoofdstuk 2

DE VISIE VAN STEINMETZ OP DE SOCIOLOGIE

1. Sociologie in het huis der wetenschappen

Niet ten onrechte wordt Steinmetz samen met W.A. Bongers doorgaans gezien als grondlegger van de sociologie in Nederland. Sociologie was aan het einde van de negentiende eeuw een wetenschap in wording. Naast de exacte vakken waren staatshuishoudkunde, rechtswetenschap, geschiedschrijving en filosofie de dominante studierichtingen van de negentiende eeuw. De sociale wetenschappen moesten hiertussen nog een eigen plaats bemachtigen. Daarvoor waren zij genoodzaakt zich bepaalde vraagstukken toe te eigenen, waarop andere wetenschappen ook claims legden. Gesteld kan worden dat, zoals in het vorige hoofdstuk al enigszins duidelijk is geworden, de sociale wetenschappen zich in deze discussie geenszins voorzichtig opstelden, maar dat ze een enorm ambitieus programma vertegenwoordigden. Onenigheid was er niet alleen met andere wetenschappen, maar de sociale wetenschappers voerden ook onderling strijd over wat hun taakstelling was en welke methode het meest geschikt was. Diverse scholen stonden tegenover elkaar. In Nederland kan Steinmetz worden gezien als een belangrijke voorman in deze strijd en hij vervulde, zoals we in dit hoofdstuk zullen zien, deze rol ook zeer bewust.

Steinmetz deed dit met veel tact. Hij begreep dat de talloze handboeken die werden gepubliceerd met het doel het domein van de sociologie af te bakenen, juist het bestaansrecht van de sociologie ondermijnden. In een artikel over zijn Duitse vakgenoten schreef Steinmetz: ‘Een groot gevaar acht ik nog de systeemzucht in verband met de neigingen tot handboeken schrijven. Ja, wanneer zij kritische samenvattingen en systematiseringen van de resultaten van verricht werk waren, maar zij zijn haast zonder uitzondering Baedekers voor onontgonnen, onbekend land, een vrij ridikule soort geschriften!’³⁷ Een wetenschap moest, volgens Steinmetz, niet van tevoren haar grenzen willen bepalen, maar ze moest groeien zodat gaandeweg duidelijk werd welk terrein haar toekwam. Veel handboeken hadden een te nauwe en te filosofische opvatting van het vak, zodat zijn natuurlijke groei belemmerd zou worden. Om deze reden verwierp Steinmetz het werk van Auguste Comte, Georg Simmel (1858-1918) en Leopold von Wiese (1876-1969), die allen een fundament wilden leggen voor de

³⁷ Sebald Rudolf Steinmetz, ‘Nieuwste Duitse Sociologie’, *Mensch en maatschappij* [Jubileumnummer 1925-1975] (Rotterdam 1975; artikel oorspronkelijk gepubliceerd in 1925) 3-14, aldaar 4.

sociologie.³⁸

Toch is deze beschuldiging niet helemaal terecht, daar Steinmetz zelf een uitgesproken mening had over de plaats, de functie en de vorm van de sociale wetenschappen. Hij ontwikkelde een hele hiërarchie van de verschillende vakgebieden, zoals we verderop zullen zien, en hij had een duidelijk beeld over wat wel en wat niet onder sociologie verstaan kon worden. In hetzelfde artikel gaf Steinmetz een afbakening van wat sociologie is:

Dat alleen haar eigene gebied is dan het sociale gedrag der menschen als zodanig, dus alle verhoudingen van menschen die hen nader tot elkaar brengen of wel omgekeerd van elkander scheiden – naar en uit elkaar – de integratie en de differentiatie, de versterking der banden en het hechter worden der geheelen zoowel als de splitsing der functies en daarmee hun verrijking; de produkten dier relaties als paar, massa, groep, collectiva, evengoed als den enkeling, het sociale element en tevens grensvorm, waarmede de S. [sociologie] raakt aan, steunt op en allereerst verbonden is met Anthropologie [...] en Psychologie, n.l. Speciale.³⁹

Verderop zullen we zien dat dit geen neutrale omschrijving is van de sociologie, maar veeleer een stellingname binnen een epistemologisch debat.

De lezing ‘Wat is sociologie?’, die Steinmetz in 1900 hield ter opening van de cursus sociologie in Leiden, beoogde een plaats voor de sociologie in te ruimen tussen de andere vakgebieden. Steinmetz betoogt daarin dat de economie en de rechtswetenschap qua blikveld te beperkt zijn om de sociologische vraagstukken voldoende te kunnen bestuderen, terwijl de geschiedenis een beschrijvende wetenschap is, zodat er ruimte is voor de sociologie om uit de beschrijving wetmatigheden te construeren. De filosofie op haar beurt kent te weinig methodologische rigiditeit. ‘Wij komen nu eindelijk [...] tot de conclusie: er zijn sociale verschijnselen, die niet door eene der erkende sociale wetenschappen kunnen en mogen behandeld worden, maar het gebied moeten vormen van eene of meer eigene wetenschappen, die niet beschrijvend en niet filosofisch moeten zijn’, besluit Steinmetz.⁴⁰ Zoals we in het voorgaande hoofdstuk zagen, veroorzaakte deze redevoering veel ophef, omdat Steinmetz’

³⁸ Ibidem, 4-7.

³⁹ Ibidem, 5.

sociologie veel te pretentius zou zijn.

2. Beschrijvende en theoretische wetenschap

Alle wetenschap begint met waarnemen. Aan dit principe hechtte Steinmetz veel waarde – zoveel waarde zelfs dat hij voor sociologie en etnologie aparte vakken inrichtte die zich zuiver bezighielden met het gesystemiseerd verzamelen van empirische gegevens: de sociografie en de etnografie. De uitgang “-grafie” gaf voor Steinmetz dus aan dat het om een beschrijvende wetenschap ging, hoewel het woord sociografie tevens een samentrekking van de term “sociale geografie” was. Steinmetz zelf heeft meerdere malen in zijn leven grootse projecten opgezet om gegevens bij elkaar te brengen. Samen met Heymans heeft hij zich tien jaar beziggehouden met het opstellen van zogenaamde psychogrammen. Met behulp van materiaal dat aangeleverd werd door huisartsen, probeerden beide wetenschappers empirie samen te brengen en te classificeren om zo een basis te leggen voor theorievorming binnen de speciale psychologie. Ook startte Steinmetz voor de Eerste Wereldoorlog een grootschalig project om alle etnografische gegevens die binnenlands en buitenlands onderzoek had opgeleverd bijeen te brengen en onder te brengen in vijfhonderd rubrieken, die op hun beurt weer in twintig subrubrieken waren onderverdeeld. Het is niet verwonderlijk dat beide projecten nooit zijn voltooid.⁴¹

In het vorige hoofdstuk kwam reeds naar voren dat Steinmetz’ benoeming tot hoogleraar veel controverse teweegbracht, mede omdat Steinmetz geen geograaf was. Als reactie hierop kreeg Utrecht een jaar later, in 1908, een leerstoel “statistisch-politische in de economische en de algemeene aardrijkskunde”, die bezet werd door J.F. Niermeyer (1866-1923). Steinmetz en Niermeyer hadden uiteenlopende opvattingen over hoe het vak gegeven worden, zodat als het ware een Utrechtse en een Amsterdamse school ontstond. Utrecht vertegenwoordigde de sociale geografie of de antropogeografie, die veel belang toeschreef aan geografische factoren als ligging, grondstoffen, economie en klimaat; Amsterdam daarentegen was veel meer volkenkundig van aard. De sociografie verwierp ieder geografisch determinisme en stelde daarvoor culturele en karakterologische eigenschappen in de plaats, terwijl geografische aspecten nauwelijks een rol speelden. Enerzijds was het een strijd tussen methoden, anderzijds was het ook een persoonlijk conflict tussen Steinmetz en Niermeyer, die

⁴⁰ Sebald Rudolf Steinmetz, *Wat is sociologie?* (Leiden 1900) 10-19.

⁴¹ Sebald Rudolf Steinmetz, ‘Geschiedenis van een onvoltooid plan’, in: idem ed., *Gesammelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 1-5, aldaar 2-4; Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 89-90.

elkaar als concurrent beschouwden. Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak, verscherpte het conflict, omdat Steinmetz in de nieuwsbladen de zijde van de asmogendheden verdedigde, terwijl Niermeyer zich juist pro-Frans profileerde. Het samengaan van sociologische, volkenkundige en geografische kennis in een vak, zoals Steinmetz dat met zijn sociografie beoogde, bleek uiteindelijk geen succes te zijn: H.N. ter Veen (1883-1949), die Steinmetz' leerstoel in 1933 overnam, bleek van mening te zijn dat deze vakken onverenigbaar waren.⁴²

De etnografie en sociografie waren individuerende vakken – zij beschreven alle facetten van respectievelijk de natuervolken en de cultuervolken, analyseerden de verschillen of vergeleken ze met elkaar en deden soms historisch onderzoek⁴³ - terwijl de etnologie en de sociologie generaliserend te werk gingen. Bij de generalisatie was de vergelijking het belangrijkste instrument. Zij kwamen voort uit de etnografie en de sociografie en er bestond dus een dwingende band tussen die vakken. Wildenberg schrijft: 'Voordat de etnograaf waarnemingen kon doen, moest de etnoloog hem leren kijken; voordat de etnoloog wetmatigheden kan formuleren en toetsen, moest de etnograaf hem van materiaal voorzien.'⁴⁴ Het doel van de beschrijvende en individuerende wetenschappen was dat, wanneer alle empirie verzameld was, er wetmatigheden konden worden geformuleerd. Geschiedenis was dus te beperkt in haar doelstelling, omdat ze alleen wilde beschrijven. Zij moest uiteindelijk resulteren in wetmatigheden, vond Steinmetz.⁴⁵ Sociologie, als vervolgstap op de sociografie, was dus sterk volkenkundig van aard.

3. Theoretische en praktische wetenschap

In de voordracht *Wat is sociologie?* maakte Steinmetz ook nog onderscheid tussen praktische en theoretische wetenschap. Daar waar de theoretische wetenschap een vervolgstap was van de beschrijvende wetenschap, kwam de praktische wetenschap weer voort uit de theoretische wetenschap. Het doel van alle wetenschap was dus om wetmatigheden op te leveren die als leidraad konden dienen voor overheidsbeleid. De eugenetica was, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, volgens Steinmetz een logisch gevolg van de wetenschappelijke resultaten die waren geboekt. Dat betekende ook dat de resultaten bekend moesten zijn bij

⁴² Heslinga, 'Sociografie versus sociale geografie', passim; Hofstee, 'Steinmetz, Sebald Rudolph', 535-536.

⁴³ Sebald Rudolf Steinmetz, 'De sociographie', in: idem ed., *Gesammelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 473-475, aldaar 473; Steinmetz, 'Die Soziologie als positive Spezialwissenschaft', 343.

⁴⁴ Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 101.

⁴⁵ Sebald Rudolf Steinmetz, *Philosophie des Krieges* (Leipzig 1907) 12.

studenten buiten de sociologie:

Alle zullen reeds als beschaafde mensen op de eene of andere wijze eene leidende positie in de maatschappij innemen, alle zullen als staatsburgers en als vormer der publieke opinie invloed uitoefenen, is het dan niet noodig, dat zij zich doordringen met de denkbeelden van hen die de vraagstukken der maatschappij het grondigst beschouwd hebben, dat zij ook op dit gebied methoden leeren aanwenden waarin zij als mannen van de wetenschap vertrouwen hebben verkregen? Moeten zij niet leeren dieper en meer te zien dan de massa, dan hen die voorlichting behoort te ontvangen? Deze vragen kunnen niet anders dan met ja beantwoord worden.⁴⁶

Historisch gezien hadden, volgens Steinmetz, de wetenschappen zich steeds in tegengestelde richting ontwikkeld. Eerst kwam de praktijk en daarna de wetenschap. Overheidsbeleid bestond natuurlijk al lang, maar had zich nooit gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek. Daarna waren de praktische wetenschappen ontstaan, zoals rechtswetenschap, economie en ethiek. In de negentiende eeuw hadden de staatshuishoudkunde en rechtswetenschap vervolgens een eerste inspanning geleverd om empirisch en historisch onderzoek te doen binnen hun terrein, zodat ze hun bijdrage leverden aan een wetenschappelijk gefundeerd overheidsbeleid. Echter, hun onderzoeksgebied was te beperkt om op alle maatschappelijke vragen wetenschappelijk materiaal aan te leveren. Hier lag het braakliggende terrein dat door de sociologie ontgonnen zou moeten worden.

4. Het individu als eerste bouwsteen

In een bovengenoemd citaat hebben we gezien dat Steinmetz meende dat de sociologie gaat over ‘alle verhoudingen van mensen die hen nader tot elkaar brengen of wel omgekeerd van elkander scheiden’, en dat de speciale psychologie hierin een belangrijke rol heeft te vervullen. Voor Steinmetz moesten alle sociale fenomenen kunnen worden gereduceerd tot het individu. In zijn *Inleiding tot de sociologie* schrijft Steinmetz: ‘Alleen de enkeling denkt en voelt en wil. De bewering dat de gemeenschap dit zou doen, ware niet de grondgedachte van de Sociologie, maar integendeel haar opheffing, daar dan toch de groep niet meer het verband der eenlingen zou zijn, door hun voelen denken, begeeren en willen ontstaan, en saamgehouden, maar een

vaste klomp. Men hoede zich ervoor als de doodelijke pest, beeldspraak en opblazing met werkelijkheid te verwisselen. Het onderzoek naar de sociale werkelijkheid heeft geen erger vijand.⁴⁷ Autonome processen werden bij Steinmetz dus niet op zichzelf onderzocht, zoals dat bij veel andere sociologen waaronder Émile Durkheim (1858-1917) wel het geval was, maar altijd teruggebracht tot de menselijke psyche.⁴⁸

Steinmetz' houding ten opzichte van het organicisme, dat de sociale verschijnselen als een soort organisch wezen beschouwt, was evenwel ambivalent. Zoals we zagen bekritiseerde Steinmetz dit soort denken en volgens zijn oud-leerlingen vertelde Steinmetz dikwijls met groot genoegen 'hoe hij op een congres te Parijs bijdroeg tot het afmaken, het tenietdoen van de "organische maatschappijleer."⁴⁹ Tegelijkertijd sprak Steinmetz zelf wel degelijk in organische termen over samenlevingsverbanden: 'Behalve naar rijkdom of naar bevrediging der materiele behoeften streeft de mensch naar zelfverdediging en verdediging van de groep, naar voortplanting, naar bevrediging der altruïstische neigingen, verbindt hij zich met zijn soortgenoten op allerlei wijzen; de meest omvattende dier groepeeringsen influenceeren op al die andere verschijnselen en ondergaan zelve allerlei wisselingen als opkomst, uitbreiding, ondergang.'⁵⁰ In het laatste deel van het citaat valt een organisch denken op te maken, dat veel gemeen heeft met dat van Spencer en Ratzel. In het sociaaldarwinistisch denken, dat Steinmetz zich eigen had gemaakt, werden mensen samengebracht in rassen, die, net als eenvoudige organismen, steeds op zoek waren naar een eigen territorium voor voedsel en grondstoffen en steeds verwickeld waren in een strijd om het voortbestaan.

Wellicht zich niet bewust van deze dubbelheid in zijn denken, meende Steinmetz echter dat het individu een eerste bouwsteen vormde voor de sociale wetenschappen, en dat de speciale psychologie voor de sociologie was wat de wiskunde was voor de exacte wetenschappen.⁵¹ In zijn dissertatie *Ethnologische Studien zur ersten Entwicklung der Strafe* liet hij bijvoorbeeld zien dat bij primitieve volken bloedwraak doorgaans het antwoord was wanneer er een moord was gepleegd. Uit angst voor hun voorvaderen, die zich vernederd zouden voelen door de moord, zouden familieleden het slachtoffer wreken. Dit zou, volgens Steinmetz, het beginsel zijn waarop al het strafrecht was gefundeerd. Hiermee had hij een

⁴⁶ Steinmetz, *Wat is sociologie?*, 48-49.

⁴⁷ Sebald Rudolf Steinmetz, *Inleiding tot de sociologie* (Haarlem 1952) 31.

⁴⁸ Steinmetz, 'Erwerbung', 477; Munters en Hofstee, *Sebald Rudolf Steinmetz*, 4; Ottenspeer, 'Rondom Steinmetz', 150-152.

⁴⁹ Krekel en Manger, 'S. Rudolph Steinmetz', 7.

⁵⁰ Steinmetz, *Wat is sociologie?*, 12-13.

⁵¹ Steinmetz, 'Die Soziologie als positive Spezialwissenschaft', 346.

maatschappelijk verschijnsel, de straf, teruggebracht tot een individuele psychische aangelegenheid: de onbewuste angst voor de voorouders.⁵² De speciale psychologie, waar Steinmetz' vriend Heymans grondlegger van was, richtte zich op de onderlinge verscheidenheid tussen mensen. Eén van Steinmetz aannamen was dan ook dat de kracht van een staat of een ras werd bepaald door de verschillen die er tussen de individuen bestond.⁵³

5. *Het wetenschappelijke bouwwerk van Steinmetz*

Steinmetz had een grote voorliefde voor systematiek. Op de vraag wat Steinmetz had aangetrokken tot de wetenschap schijnt hij eens geantwoord te hebben dat 'de liefde voor de methode' hem dreef, 'het enkele genoeg in den arbeid volgens de eischen van strenge, exacte wetenschappelijkheid.'⁵⁴ Deze passie werd zeker ook gereflecteerd in zijn pogingen de sociale wetenschappen te categoriseren, zoals we zojuist hebben gezien. We hebben echter nog maar het topje van de ijsberg gezien. Steinmetz werkte nog een veel groter systeem uit, dat hij overigens als voorlopig betitelde, en waarin zo nu en dan variaties voorkomen. De boedelscheiding was noodzakelijk omdat individuele wetenschappers nooit het gehele sociologische veld konden overzien, maar in feite was het één wetenschap met één ondeelbaar onderwerp: het maatschappelijke leven.⁵⁵

We kunnen hierin het ideaal van de eenheidswetenschap weer weerspiegeld zien. De biologie, antropologie, psychologie en geografie waren in dit construct voorbereidende wetenschappen. Zij leverden principes aan die voor de sociologie van belang waren. Daarnaast steunden ze op de beschrijvende wetenschappen. Dit waren naast etnografie en sociografie geschiedschrijving, "folklore" en statistiek. De sociologie hield zich bezig met algemene problemen zoals de classificatie van maatschappijen, sociale structuren, het sociale leven – oorlog, voortplanting, moraal en recht als sociologische verschijnselen, religie, enzovoorts –, maatschappelijke evolutie en sociale ziekten. Binnen dit terrein waren al andere wetenschappen actief, zoals godsdienstwetenschap, criminologie en economie, die fungeerden als voorlopige subvakken van de sociologie. Deze wetenschap zou uiteindelijk resulteren in praktische vakken als normatieve ethiek en wetgeving.⁵⁶

Vaak hamerde Steinmetz op de gelijkvormigheid van de sociale wetenschappen met de

⁵² Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 102-103.

⁵³ Ibidem, 73, 90.

⁵⁴ Krekel en Manger, 'S. Rudolph Steinmetz', 8.

⁵⁵ Steinmetz, *Wat is sociologie?*, 32.

⁵⁶ Ibidem, 51-52; Ottenspeer, 'Rondom Steinmetz', 156-158; Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 95-96.

natuurwetenschap. Die laatste kende ook een aantal verschillende vakken, maar in wezen had zij één onderwerp: de natuur. De natuurwetenschappen waren inmiddels zover ontwikkeld dat de sociologie hun voorbeeld moest volgen en dus hun wetenschappelijke methode moest overnemen en introduceren binnen haar eigen terrein. Daarnaast kon de sociologie voortbouwen op de behaalde resultaten uit de ‘eenvoudiger wetenschappen’, als biologie, aardrijkskunde en psychologie. Hierdoor zou uiteindelijk één vloeiend systeem van kennis vergaren en systematiseren ontstaan. Die kennis zou vervolgens worden gegeneraliseerd in wetten en theorieën, met als einddoel haar inzet bij maatschappelijke beslissingen. Dit bouwwerk was dus niet slechts een geünificeerde wetenschap, maar tevens een gids voor morele beslissingen. Hieraan lag het agnostische wereldbeeld van het monisme ten grondslag.⁵⁷

Steinmetz heeft in Nederland veel invloed gehad, doordat hij de sociale wetenschappen introduceerde en verdedigde. Veel ideeën die hieromtrent in het buitenland al lang in omloop waren verdedigde hij in Nederland en door zijn toedoen kwam er uiteindelijk ook een leerstoel sociologie. Steinmetz was tevens de drijvende kracht achter *Mensch en maatschappij* – het eerste Nederlandse tijdschrift dat zich uitsluitend bezighield met sociologische vraagstukken. Tegelijkertijd positioneerde hij zich als een grondlegger van een nieuwe wetenschap en verwierp veel van de sociologische opvattingen die ook in het buitenland leefden. Hoewel ze in de jaren 1920 bevriend met elkaar raakten, waren Bonger en Steinmetz doorgaans opposanten van elkaar, waarbij Steinmetz een biologisch determinisme verdedigde, terwijl de socialistische Bonger juist milieu-invloeden als bepalend zag voor sociologische verschijnselen. In 1905 deed Steinmetz Bongers proefschrift af als een sociaal-democratisch partijgeschrift en in 1907 uitte Bonger op zijn beurt zijn afschuw voor *Philosophie des Krieges*. Steinmetz vertegenwoordigde dus een eigen positie binnen de nog prille sociologische discipline. Hij stelde zich een sociologie voor die vanuit het individu zou denken en die altijd volledigheid in empirisch onderzoek zou nastreven. Hierdoor verwierf hij ook enige faam in het buitenland en heeft hij tegelijkertijd bijgedragen aan een belangrijke karakteristiek van de Nederlandse sociologie: empirische strengheid.⁵⁸

⁵⁷ Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 59, 84.

⁵⁸ Van Heerikhuizen, *W.A Bonger*, 162-166, 191-197; Doorn, Van Doorn, *Beeld en betekenis*, 41-44; Ellemers, ‘De Nederlandse sociologie en de Amsterdamse sociografie’, 37.

Hoofdstuk 3

SOCIAALDARWINISME EN EUGENETICA

1. Sociaaldarwinistische wetenschap

Toen Steinmetz in 1900 zijn openbare les ‘Wat is sociologie?’ hield, betoogde hij dat de sociologie al een belangrijk resultaat had geboekt: ‘Hoe jong en hoe miskend ook, toch heeft de Sociologie reeds eenige denkbeelden uitgewerkt, wier invloed begint door te dringen en die bestemd schijnen niet alleen voor alle sociale wetenschappen, maar ook voor de op hen gebaseerde praktische vakken en praktijken en vooral ook voor de beschouwingen van het publiek van steeds grootter en dieper beteekenis te worden.’⁵⁹ Het ging er hierbij om, zo kunnen we opmaken uit het vervolg van zijn lezing, dat de sociologie had afgerekend met het idee dat mensen gelijk aan elkaar zijn, en juist had aangetoond hoe groot de onderlinge verschillen tussen mensen waren. Het Verlichtingsdenken was, zo meende Steinmetz, vast geraakt in abstracties, door te verklaren dat alle mensen gelijk zijn. Hiertegen kwam Steinmetz in het geweer.⁶⁰ In het voorgaande hoofdstuk zagen we al dat, volgens Steinmetz, alle sociale fenomenen voortkwamen uit deze verscheidenheid. Ook hebben we vastgesteld dat de wetenschap uiteindelijk haar rechtvaardiging vond in het leveren van principes die omgezet konden worden in beleid en dat sociologie bij Steinmetz een erg volkenkundig karakter had. Welnu, de praktische wetenschap die uit de sociologie voortkwam was onder meer de eugenetica ofwel rasveredeling.

Eugenetica en het sociaaldarwinisme zijn ondenkbaar zonder deze nadruk op de menselijke verschillen. Typisch voor het negentiende- en vroegtwintigste-eeuwse wetenschapsbedrijf was het bijeenbrengen van grote hoeveelheden empirie, die vervolgens werden geclassificeerd, zodat er grote taxonomieën ontstonden. Steinmetz was in dit streven een voorloper. Hij was een onvermoeibaar empirist die grote gegevensbanken aanlegde, met tal van rubriceringen. Al deze gegevens werden steeds gezien in het licht van hoger en lager, van ontwikkeld of beschaafd tegenover primitief. Het onderscheid tussen ethnologie en sociologie was dat de eerste de “primitieve natuurlvolken” bestudeerde, terwijl de sociologie de “beschaafde cultuurlvolken” onderzocht. Het onderzoek van de natuurlvolken stond in zekere zin in dienst van de sociologie, omdat ze sociale processen in hun oervorm kon bestuderen.

⁵⁹ Steinmetz, *Wat is sociologie?*, 36.

⁶⁰ Volgens Wildenberg zou Steinmetz’ werk gelezen moeten worden als een reactie op de *philosophes* en staathuishoudkunde. Wildenberg, *Fin de siècle in Holland*, 81-82. Deze bewering lijkt mij overtrokken.

Deze processen bestonden vaak nog steeds bij de cultuurvolken, maar dan in een veel gecompliceerdere vorm.⁶¹ Volgens Steinmetz had dit onderzoek bij de natuurvolken nog een voordeel, namelijk dat de etnoloog gemakkelijker een afstandelijke objectieve houding kon aannemen omdat hij zelf geen deel uitmaakte van de natuurvolken.⁶²

2. De rassenkwestie

Het probleem van “ongelijke begiftigdheid” van verschillende mensenrassen was het belangrijkste probleem dat de wetenschap moest oplossen, omdat het een sluitstuk vormde in de bewijsvoering tegen geografisch materialisme (zie vorig hoofdstuk), en omdat het voor de politiek van het grootste belang was. Verschillende politieke vraagstukken stonden hiermee in verband, zoals de houding tegenover koloniale volken en de positie van de negers in de Verenigde Staten, aldus Steinmetz.⁶³

In het wetenschappelijke debat identificeerde Steinmetz twee groepen wetenschappers: enerzijds was er een groep die ontkende dat er iets bestond als ras, en anderzijds waren er geleerden die juist teveel waarde hechtten aan het ras. Tussen deze twee tegenpolen zag Steinmetz zichzelf. Voor hem was ras iets heel reëls, maar tegelijk betekende ras niet dat de verschillen tussen mensen zo groot waren dat ze als het ware om verschillende diersoorten gingen. De sociaaldarwinisten De Lapouge, H.S. Chamberlain en vooral een aantal Duitse evolutionisten overdreven dan ook schromelijk door het Arische of Germaanse ras te verheerlijken alsof het om een “godenvolk” zou gaan. Ook van het hekelen van Joden was Steinmetz niet gediend. Hij meende dat de Joden wel een apart ras vormden, maar dat de beeldvorming omtrent het “Joodse ras” was vertroebeld omdat de meeste wetenschappers de Joden uit de ghetto’s als uitgangspunt namen. In Nederland, waar een aanzienlijk aantal Joden leefde, waren de omstandigheden heel anders, en alles wees erop dat er juist veel begaafden onder hen verkeerden. Dit alles betekende niet dat Steinmetz geen racist was. Tegenover negers, Chinezen en vele andere “rassen” liet Steinmetz zich vaak bijzonder negatief uit. Bij hun was beschaafdheid en geleerdheid absoluut ondenkbaar, ook al zouden ze van de beste docenten les krijgen en toegang hebben tot musea en leeszaal.⁶⁴

⁶¹ Deze ontwikkeling van eenvoudig naar complex vormde een leidraad in het denken van Herbert Spencer.

⁶² Ottenspeer, ‘Rondom Steinmetz’, 152.

⁶³ Sebald Rudolf Steinmetz, ‘Die Begabung der Rassen und Völker’, in: idem ed., *Gesammelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 40-51, aldaar 40-41.

⁶⁴ Sebald Rudolf Steinmetz, ‘De rassenkwestie’, in: idem ed., *Gesammelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* II (Groningen 1930) 315-353, aldaar 315-317, 322; Sebald Rudolf Steinmetz, ‘Kultuurwaarde en toekomst der Joden’, in: idem ed., *Gesammelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen

Tussen antropologen bestonden er verschillende opvattingen over welke criteria van belang waren om rassen te classificeren. Ook al was Steinmetz zelf geen antropoloog, hij had hier zelf wel een idee over:

Ik voor mij [...] geloof dat men het wijste doet, bij de rasingeeling, zoowel wat hoofd- als wat ondergroepen betreft, zich niet te bepalen tot één enkele kenmerk, of zelfs tot een paar, maar dat men het geheel van alle somatische en psychische eigenaardigheden der in te deelen menschengroepen moet letten: op de kleur van de huid, haar en oogen, op de index [verhouding tussen lengte en breedte van de schedel] en verdere kenmerken van de schedel, zoowel als op de physionomie, de eigenaardigheden in lichaamsbouw [...] en in de lichamelijke functiën (als vatbaarheid resp. immuniteit voor ziekten) en niet in het minst op de trekken van het geestelijk karakter: gevoel, wil, intellect, frequentie van bijzondere typen, mate van begaafdheid en rijkdom aan bijzonder begaafden.⁶⁵

We kunnen zien dat Steinmetz, naast de fysieke determinanten, erg veel waarde hechtte aan karakterologische eigenschappen. Deze speelden in zijn sociografie dan ook een belangrijke rol. Een indeling op deze criteria lijkt moeilijk denkbaar en ook een uiterst subjectieve aangelegenheid, waarbij de wetenschapper zelf kan bepalen welke zaken hij van belang acht.

Deze moeilijkheid komt nog duidelijker wanneer de vraag werd gesteld wat het betekende dat een bepaald ras een bepaald kenmerk bezat. Volgens Steinmetz betekende dat doorgaans niet dat alle leden van het ras dan die eigenschappen bezaten. Wanneer de Engelsen doorgaan als lang, wordt bedoeld dat de Engelsen over het algemeen langer zijn dan leden van een ander ras; wanneer Duitse ras muzikaal wordt genoemd, dan betekent dat niet dat alle Duitsers muzikaal zijn, maar dat een relatief groot aandeel van de Duitsers een muzikale aanleg heeft. Bij negers daarentegen kwam het kenmerk “zwarte huidskleur” ze allemaal toe.⁶⁶

Steinmetz was zich aan de oppervlakte bewust van het probleem, hoewel hij bleef volhouden dat er onderscheiden mensenrassen bestonden en dat het mogelijk was ze te categoriseren, en hij beklagde zich dat er in de sociale wetenschappen geen Gregor Mendel of een August Weismann was opgestaan om het probleem op te lossen. Het werk van de

1935) 52-95, aldaar 52-53; Steinmetz, ‘Die Begabung der Rassen und Völker’, 50-51.

⁶⁵ Steinmetz, ‘Kultuurwaarde’, 61-62.

⁶⁶ Steinmetz, ‘Kultuurwaarde’, 58-59; Steinmetz, ‘Die Begabung der Rassen und Völker’, 42-43.

eugenetici Francis Galton en Karl Pearson, en vooral ook dat van Heymans, de speciale psychologie, kon echter een doorbraak in deze richting forceren.⁶⁷ De speciale psychologie had onderkend dat het karakter bepalend was voor alle handelingen van individuen en volken. Het ging daarbij niet om een statisch gegeven, maar juist om een karakter dat in de loop der tijden veranderingen onderging. De tweespalt tussen geleerden kwam hier weer naar voren: ‘Zeer zeker is het dilemma, de fataliteit van het eeuwig onveranderlijk ras, of wel geen ras, niets dan wisselende omgevingsinvloed, geheel fout, tusschenin ligt natuurlijk de waarheid [...]’⁶⁸

3. *De wetenschap van het ras*

Naast verschillen tussen rassen waren verschillen binnen het ras van groot belang – daarop richtte zich ook de speciale psychologie. In 1904 zette Steinmetz een enquête op om onderzoek te doen naar een wet van Spencer die suggereerde dat er een omgekeerd evenredig verband bestond tussen intelligentie van mensen en de hoeveelheid nageslacht die zij verwekten. Steinmetz betwijfelde het universalisme dat uit de wet sprak en dacht dat het kleiner worden van gezinnen een recent fenomeen was. Hij stuurde daarom een vragenlijst naar achthonderd “begaafden”: professoren, museumdirecteurs, kunstenaars, hoge ambtenaren, artsen, journalisten, industriëlen enzovoorts. ‘Begabte’, waren volgens Steinmetz, ‘alle, deren emotionelle, volitionelle und intellectuelle Anlagen über das mittlere Niveau hinausgehen’.⁶⁹ Hun werd een aantal vragen voorgelegd over hoeveel kinderen zijzelf hadden, hoeveel hun ouders en hoeveel hun voorouders. Tot zijn teleurstelling zonden slechts driehonderd van de aangeschrevenen, van wie de meesten in de wetenschap werkzaam waren, hun vragenformulier terug. Medevoorzitter voor de eugenetica Marianne van Herwerden (1874-1934) schreef: ‘Nog onder de indruk van deze ervaring [de lage respons bij de enquête] is waarschijnlijk Steinmetz’ verzuchting: “Het betere publiek interesseert zich voor X-stralen en radium, maar de openbaringen van het eigen ras laten het koud.”⁷⁰ Het resultaat van het onderzoek was dat gezinnen van professoren gemiddeld drieëneenhalf kind voortbrachten, terwijl zijzelf uit gezinnen kwamen van gemiddeld zeseneenhalf kind. Hij concludeerde dat begaafden minder kroost verwekten dan minder begaafden – dat had ander onderzoek al bevestigd – maar dat dit

⁶⁷ Sebald Rudolf Steinmetz, ‘Eugenetik als ideaal en wetenschap’, in: idem ed., *Gesammelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 108-134, aldaar 118.

⁶⁸ Steinmetz, ‘Kultuurwaarde’, 58; Steinmetz, ‘Die Begabung der Rassen und Völker’, 46.

⁶⁹ Steinmetz, ‘Der Nachwuchs der Begabten’, in: idem ed., *Gesammelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 6-35, aldaar 16.

⁷⁰ M.A. van Herwerden, ‘Het inzicht van Dr. S.R. Steinmetz in de eugenetica’, *Mensch en maatschappij* 9 (1933) 23-28, aldaar 26.

een eigentijds probleem was. Spencer had onterecht aangenomen dat het een verschijnsel was dat zich altijd en overal voordeed.⁷¹

Er sprak een ontegenzeggelijk pessimisme uit dit onderzoek. De westerse beschaving had haar beste tijd gehad en was nu op haar retour. In een ander artikel formuleerde Steinmetz dit cultuurpessimisme expliciet. Volgens hem groeiden beschavingen en raakten ze vervolgens innerlijk verzwakt, zodat andere, zwakkere beschavingen het overnamen. Het “tragische lot” voor de beschaafde wereld was dat dit proces uiteindelijk zou uitmonden in algehele achteruitgang, omdat steeds zwakkere beschavingen de hegemonie verkregen. De tekenen van verval in West-Europa waren duidelijk zichtbaar. Van de adel in Engeland was vrijwel niets meer over en ook in Zweden begon ze te verdwijnen. Grote mannen, zoals Nederland ze in de zeventiende eeuw had gekend, werden in de moderne tijd niet meer geëvenaard.⁷²

Dit probleem werd verergerd door de opkomst van het socialisme en het feminisme. In de natuurlijke toestand zouden volgens Steinmetz “de zwakken” van de samenleving, dus ook “de paupers”, door natuurlijke selectie worden uitgeschakeld, maar de beschaving had dit mechanisme opgeschort. De zwakken konden in de westerse maatschappij overleven; zij zouden zich zelfs sneller voortplanten dan “de sterken”. Het socialisme droeg hieraan bij door de zwakken nog meer zekerheden en garanties te geven, zodat hun armoede ook werd opgeheven. Het feminisme zorgde ervoor dat juist de sterkste en slimste vrouwen gingen werken, zodat zij het moederschap uitstelden en (dus) ook veel minder kinderen kregen. Al deze factoren, beschaving, socialisme en feminisme, werkten contraselectief: de strijd om het voortbestaan werd erdoor opgeheven.⁷³

De oorlog was daarentegen een middel dat het selectiemechanisme weer in ere herstelde. In *Philosophie des Krieges* (1907) bracht Steinmetz dat standpunt naar voren. De Amsterdamse hoogleraar culturele antropologie A.J.F. Köbden toont in zijn artikel over Steinmetz aan dat het standpunt dat Steinmetz inneemt ten aanzien van de oorlog niet geheel duidelijk is. Enerzijds lijkt Steinmetz de oorlog te beschouwen als een noodzakelijk kwaad, terwijl het anderzijds soms voorkomt alsof de oorlog goed is, maar dat ze een aantal pijnlijke bijeffecten heeft.⁷⁴ Hofstee meende in ieder geval dat zijn oude leraar alleen in de oorlog

⁷¹ Steinmetz, ‘Nachwuchs’, passim.

⁷² Steinmetz, ‘Eugenetiek als ideaal en wetenschap’, 110-114; Van Herwerden, ‘Het inzicht van Dr. S.R. Steinmetz’, 26.

⁷³ Steinmetz, *Wat is sociologie?*, 47; Krekel en Manger, ‘S. Rudolph Steinmetz’, 15.

⁷⁴ A.J.F. Köbden, ‘Sebald Rudolf Steinmetz (1862-1940). Een hartstochtelijk geleerde’, in: J.C.H. Blom e.a. ed., *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad: de universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten* (Hilversum 1992) 313-340, aldaar 318.

geïnteresseerd was als sociaal verschijnsel en dat hij niet was gecharmeerd door “das Militär”.⁷⁵ Toch kon een oorlog ook een contraselectieve uitwerking hebben, aangezien gezonde jonge mannen naar het front werden gestuurd, terwijl de “zwakken” en “ziekelijken” thuis bleven. Terwijl veel gezonde soldaten aan het front sneuvelden, konden de “zwakken” aan het thuisfront blijven, trouwen en kinderen krijgen. Gelukkig waren de soldaten en officieren wel veel meer in trek bij de meisjes en vrouwen, zodat zij tijdens hun verlofperioden de mooiste en intelligentste vrouwen voor zichzelf konden uitzoeken.⁷⁶

4. De eugenetische missie

‘Alle beschaving is nutteloos tenzij men aan rasverbetering doet’, schreef Steinmetz.⁷⁷ Zoals we inmiddels weten was het einddoel van de wetenschap theorieën te ontwikkelen die bij politieke besluitvorming een rol konden spelen. Volgens Bonger was Steinmetz dan ook de eerste in Nederland die de “selectieproblematiek” aankaarte.⁷⁸ Ook Van Herwerden zag in Steinmetz een *founding father*: ‘Wanneer eenmaal de Nederlandsche gemeenschap tot besef komt, dat de studie der eugenetica en de weloverwogen toepassing der eugenetica een onmisbaar element is geworden voor haar evolutie, zal onder de pioniers hier te landen de naam Steinmetz worden genoemd.’⁷⁹ Maar in 1933, toen zij haar artikel schreef, was er in Nederland nog steeds weinig animo om Steinmetz’ lessen na te volgen (en dat is ook nooit ontstaan, zodat Steinmetz’ naam anno 2009 niet vaak gehoord wordt).

Steinmetz toont zich in veel van zijn geschriften een biologisch determinist. Alles zou bepaald zijn door aanleg:

Heel het leven, van de enkelen zoowel als van de volken, wordt dus bepaald door aanleg en aard; en niet alleen het leven maar ook al hun praestaties, alles wat zij kunnen, alles wat zij waard zijn voor anderen en evenzeer de bevrediging die zijzelf vinden – wat toch ook van groote beteekenis is!⁸⁰

Het had daarom absoluut geen zin om mensen van een laag denkniveau naar scholen, musea of

⁷⁵ Munters en Hofstee, *Sebald Rudolf Steinmetz*, 3.

⁷⁶ Steinmetz, ‘Eugenetiek als ideaal en wetenschap’, 129-130; Köbden, ‘Sebald Rudolf Steinmetz’, 322.

⁷⁷ Steinmetz, ‘Eugenetiek als ideaal en wetenschap’, 120.

⁷⁸ Bonger, ‘De plaats van Steinmetz’, 8.

⁷⁹ Van Herwerden, ‘Het inzicht van Dr. S.R. Steinmetz’, 23.

⁸⁰ Steinmetz, ‘Eugenetiek als ideaal en wetenschap’, 119.

leeszalen te sturen, want zij waren niet in staat om de morele en intellectuele lessen te begrijpen en op waarde te schatten. De Duitse bioloog August Weismann had aangetoond dat het genotype (de genetische opmaak van een organisme) los stond van wijzigingen in het fenotype (de verschijningsvorm van een organisme), door een experiment waarbij hij bij tweeëntwintig muizengeneraties hun staart afhakte. Nieuwe generaties van muizen waren steeds weer in het bezit van een staart. Dus dat mensen in hun leven hun fysieke en geestelijke krachten vergrootten, zou nooit leiden tot een sterker of slimmer nageslacht. Dat kon alleen, zo concludeerde Steinmetz, door eugenetische maatregelen.

Steinmetz droeg een behoorlijk aantal punten aan waarop eugenetica kon worden ingesteld. Zij zouden echter alleen zin hebben ‘als eens een trotsch geslacht zal zeggen: “Wij willen het beste en mooiste nageslacht. Wij zijn niet langer tevreden met uitschot, met minderwaardigen. Het allerbelangrijkste, het heilige nieuwe leven, laten wij niet over aan het toeval van gril en onverstand.”’⁸¹ Ook elders in hetzelfde artikel bedient Steinmetz zich van dit haast religieuze taalgebruik: ‘De mensen moeten waarachtig hervormd worden en dat kunnen wij bereiken langs de weg van de Eugenetiek.’⁸² Voor deze hervorming zou een nieuwe moraal nodig zijn, die de mensen bewust maakte van de noodzakelijkheid van de eugenetica. De inzichten op dit gebied moesten dus verspreid worden en schoolkinderen moesten op school al leren over het nut ervan. Zelfs de gedupeerden, degenen die ervan weerhouden zouden worden nageslacht te verwekken, zouden, na aanvankelijk weerstand te bieden tegen dit idee dat inging tegen de traditie, kunnen inzien dat het ook hen ten goede kwam. Want ook zij profiteerden er volgens Steinmetz van om niet opgezadeld te worden met slecht nageslacht.⁸³

Bij de te nemen maatregelen zou het belangrijkste principe echter niet moeten zijn slecht nageslacht te voorkomen, maar om de begaafden te stimuleren grotere gezinnen te stichten. Er moest een maatschappelijk bewustzijn ontstaan, waarin niets als zo eervol moest worden gezien als de eugenetica. Grotere gezinnen waren sowieso noodzakelijk voor het behoud van het volk, en dus moest de overheid hierop aansturen. Alle institutionele belemmeringen voor grote gezinnen zouden worden weggenomen en zwangere vrouwen zouden verlof krijgen en professionele hulp moeten krijgen. De samenleving moest eerbied

⁸¹ Steinmetz, ‘Eugenetiek als ideaal en wetenschap’, 128.

⁸² Ibidem, 132.

⁸³ Ibidem, 127, 131.

hebben voor moeders.⁸⁴

Deze beleidspunten behoorden tot de “positieve eugenetica”. Maar Steinmetz maakte zich ook sterk voor “negatieve eugenetica” en daarmee isoleerde hij zich in de Nederlandse publieke discussie. Negatieve eugenetica hield in dat er niet alleen stappen werden ondernomen om goed nageslacht te vergroten – dat was het program van de positieve eugenetica – maar ook om slecht nageslacht tegen te gaan. Dit kon allereerst door ongewenste huwelijken te voorkomen door een certificaat als noodzakelijke voorwaarde in te stellen. Er zou dus een verbod moeten komen op huwelijken van “zeer ongeschikten”: mensen die erfelijke ziekten met zich meedroegen, recidivisten en alcoholisten. Voorlopig was het volgens Steinmetz nog niet opportuun om castraties of sterilisaties uit te voeren, want voor zulke maatregelen moest een maatschappelijk draagvlak bestaan.⁸⁵

In het artikel ‘Eugenetiek als ideaal en wetenschap’, dat in 1917 werd gepubliceerd, toont Steinmetz zich bewust van een aantal nadelen van de eugenetica. Ze impliceerde een inbreuk op flink wat verworven vrijheden en zou ook leed, last en kosten met zich meebrengen. De eugenetica was volgens Steinmetz zozeer van belang, dat deze nadelen maar voor lief moesten worden genomen. De democratie eiste eugenetica. Als er algemeen kiesrecht zou worden ingesteld, zouden de mensen met een lage intelligentie en een laag moreel niveau ook participeren in het landsbestuur. Scholing en andere pogingen om hen op een hoger peil te brengen was zinloos. Daarom kon alleen eugenetica van het “lage volk” ware burgers maken. Ook verzekerde Steinmetz dat ze geenszins een ‘algemeene uitroeiing van minderwaardigen of een Bethlehemschen kindermoord zoude bedoelen. [...] Alle uitroeiing van individuen is naar onze plannen compleet overbodig, wij hebben geen enkel bloedig oogmerk. Immers, niet de uitroeiing van levende individuen, maar verbetering van het nageslacht is ons streven! Niet tegen levende individuen treden wij op, maar eventueel tegen zijn reproductie.’⁸⁶

Het hartvochtige Darwinisme dat Steinmetz vertegenwoordigde bleef in Nederland een betrekkelijk gemarginaliseerd fenomeen. Steinmetz zelf bleef dan ook altijd een omstreden persoonlijkheid, ook al genoot hij ook veel aanzien. Bongers houding tegenover Steinmetz lijkt dan ook typerend voor de houding die velen ten opzichte van Steinmetz innamen. Enerzijds respecteerde hij zijn naaste collega, maar tegelijk vond hij Steinmetz’ ideeën over bijvoorbeeld

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibidem, 127, 132.

de oorlog te ver gaan. Hij meende dat het geenszins bewezen was dat de mens van nature oorlogszuchtig was en had bezwaar tegen het idee dat van oorlog een eugenetische werking uitging. Hij kreeg daarin bijval van veel anderen, die ook moeite hadden met Steinmetz' stellingnamen.⁸⁷ Darwin en een deel van de darwinisten hadden immers aangetoond dat altruïsme ook een gevolg was van natuurlijk selectieproces. Veel mensen weigerden evolutie op te vatten als alleen maar strijd – iets dat moeilijk gerijmd kon worden met een christelijke moraal die sprak van naastenliefde en mededogen. Deze ethiek was volgens velen nodig om de samenleving bijeen te houden. De eugenetica kon in Nederland ook niet rekenen op veel sympathie, omdat het menselijke vrijheden te zeer aantastte en de overheid een te grote rol toedichtte op een terrein waar zij niets te zoeken had. In de jaren 1930, lang nadat Steinmetz was begonnen met zijn eugenetische missie, kreeg de eugenetica wat meer aanhang, maar toch werden nooit drastische stappen in deze richting gezet. In een kamerdebat van 10 april 1924 kwam even ter discussie of de gemeenten bij huwelijken niet een folder met voorlichting over sociale hygiëne zouden moeten verstrekken, maar dit werd door de katholieke minister P.J.M. Aalberse direct van de hand gewezen, omdat het geen zaak was voor de overheid om zich hiermee te bemoeien. Een tweede kamerdebat zou pas plaatsvinden in 1953. Dat ging over de vraag of een gezondheidsonderzoek verplicht gesteld zou moeten worden voordat een huwelijk tot stand kwam, zodat beide huwelijkspartners inzicht zouden krijgen in het medische dossier van hun toekomstige echtgenoot en op grond daarvan nog konden afzien van het huwelijk. Ook nu was het gros van het parlement tegen. Hoewel vooral in de jaren dertig de Nederlandse sociologie doordrongen was van darwiniaans denken – in het sociologische tijdschrift *Mensch en maatschappij* waren veel artikelen erdoor beïnvloed – namen Steinmetz en andere eugenetici een geïsoleerde positie in in het maatschappelijke debat.⁸⁸

⁸⁷ Bongers, 'De plaats van Steinmetz', 8; Janneke Jansen, 'De widing der mensheid: S.R. Steinmetz en het sociaal-darwinisme', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 20 (1994) 170-197, aldaar 184-185.

⁸⁸ Jan Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht: Eugenetica in Nederland 1900-1950* (Amsterdam 1989) 161-169, 248-266; Janneke van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving 1859-1909* (Amsterdam 2009) 239-249.

Hoofdstuk 4 **DE VOLKSOPVOEDING**

1. Toynbeewerk: de plicht van de student

Nadat de theologiestudent Anne de Koe (1866-1941) in mei 1891 een beroep op studenten had gedaan om zich in te zetten voor het Toynbee-werk ontstond in het studententijdschrift *Minerva* een discussie over de vraag in hoeverre het de plicht van een student was om zich hieraan te geven.⁸⁹ Dit Toynbee-werk kwam overgewaaid uit Engeland, waar studenten en oud-studenten zich wijdden aan de zedelijke opvoeding en verheffing van arbeiders. Arnold Toynbee (1852–1883), een historicus en filosoof uit Oxford, was sterk onder de indruk geraakt van de misstanden die hij in de Londense wijk Whitechapel had aangetroffen. Hij verzamelde een groepje studenten om zich heen met wie hij zich in Whitechapel vestigde om de arbeiders te onderwijzen. Na zijn vroege overlijden besloten Toynbee's discipelen om een hoofdkwartier te vestigen in East End van waaruit het werk kon worden voortgezet. Studenten en oud-studenten die niet in Londen woonden konden hier onderdak vinden. Er was een leeszaal, een bibliotheek, een vergaderzaal, een leslokaal enzovoorts waar de werklieden konden studeren en lessen volgen. Hoewel Toynbee niet de eerste was die zich met zulk werk had ingelaten – zijn vader had bijvoorbeeld ook avondcursussen gegeven aan werklieden – werd het hoofdkwartier ter nagedachtenis aan hem “Toynbee Hall” genoemd. Ook in andere Engelse steden kwamen soortgelijke projecten op gang.⁹⁰

Internationaal was er grote interesse voor de Engelse volksopvoeding. In België, Frankrijk, de Verenigde Staten en ook in Nederland werden initiatieven genomen die hun inspiratie vonden in Groot-Brittannië, maar er een eigen karakter aan gaven. Nog voordat de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1892 besloot ‘om de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling van de bevoorrechten te bevorderen door *persoonlijke bemoeiingen* met dezen in uren van gemeenschappelijk samenzijn [...]’,⁹¹ waren er in Nederland al stappen gezet om het volk op te voeden. In Amsterdam was in 1892 “Ons Huis” opgericht naar voorbeeld van de Toynbee Hall, hoewel het geen onderdak bood aan de vrijwilligers. Arbeiders konden daar komen om boeken te lezen en te lenen, juridische inlichtingen te verkrijgen, te sporten en allerlei soorten lessen te volgen variërend van kookles tot taalles. Ook in andere Nederlandse

⁸⁹ A[nne] de K[oe], ‘De student en de maatschappij’, *Minerva* 16 (1891) 159-160.

⁹⁰ [A. Bloembergen e.a.], *Persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden* (Amsterdam: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1895) 1-11.

steden kwamen dit soort projecten op gang. Het doel was steeds het verheffen van het volk en een brug te slaan tussen de elite en de arbeiders door middel van persoonlijk contact tussen die twee standen.⁹²

In Leiden was er ook al het een en ander van de grond gekomen, maar toch waren veel “sociale hervormers” teleurgesteld dat het bij zo weinig was gebleven terwijl de sociale ellende juist hier zo schrijnend was. Leiden was aan het einde van de negentiende eeuw een echte industriestad. Van oudsher werd de Leidse economie gedomineerd door de textielnijverheid en rond 1900 verschaftte de textielindustrie nog steeds de meeste arbeidsplaatsen. Daarnaast waren er nog andere fabrieken zoals twee broodfabrieken, een zuivel-, sigaren- en een conservenfabriek, en er was ook een scheepswerf. Echter, vooral de textielindustrie maar ook andere industrieën verkeerden in de jaren 1890 in economisch zwaar weer en de werkloosheid was erg groot. De Arbeidsenquête van 1890, een van staatswege ingesteld onderzoek naar de arbeidsomstandigheden in de Nederlandse fabrieken, wees uit dat het Leidse arbeidersbestaan werd gekenmerkt door zwaar en gevaarlijk werk, door slechte hygiëne en huisvesting en door weinig en ongezonde voeding. Armoede en alcoholmisbruik waren alom aanwezig.⁹³ In het sociaal-liberale *Sociaal Weekblad* omschreef de sociaal hervormster Hélène Mercier de sociale ellende in Leiden als erger dan in de industriesteden van Twente. Volgens haar werd te weinig ondernomen om de arbeiders te helpen. Zij richtte zich in haar artikelen tot studenten die het voortouw moesten nemen bij de ‘zedelijke en stoffelijke verheffing van dat ongelukkige volk.’⁹⁴

De Koe was erg getroffen door Merciers pleidooi en de uitkomsten van de Arbeidsenquête en deed in *Minerva* een oproep aan studenten om zich in te zetten voor het Toynbee-werk. Dit hoefde niet heel moeilijk te zijn. Hij schreef:

Wanneer ge den laag ontwikkelde uwe belangstelling, uwe liefde doet gevoelen, dan hebt ge reeds daardoor verheffend op hem gewerkt. Immers, hij gevoelt dan, dat hij waard is een voorwerp van liefde te zijn, een mensch zooals gij, met rechten en

⁹¹ Ibidem, v.

⁹² Ibidem, 1, 17-19; Christianne Smit, “‘Hunne scherpte van geest vrijwillig dienstbaar aan de verheffing der gezonkenen’. Toynbee-werk vanuit de universiteiten in Nederland”, in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtman, *Stille wijkplaatsen? Politiek aan de Nederlandse universiteiten sedert 1876* (Hilversum 2006) 25-34, aldaar 30-31; Christianne Smit, “‘O, tint’le ook in ons dat hoog gevoel!’ De weldadige hand der Toynbee-beweging’, *De negentiende eeuw* 32 (2008) 67-85, aldaar, 78-80.

⁹³ Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindewey, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980: geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 5-15.

plichten. En zoodanige opwekking van het besef van eigenwaarde en het gevoel van verantwoordelijkheid mag voorloopig bij de pogingen tot verheffing van den leidschen fabrieksarbeider op den voorgrond staan.⁹⁵

Twee weken later plaatste *Minerva* een artikel van Steinmetz, waarin deze te kennen gaf al enige ervaring te hebben met het Toynbee-werk: ‘Ik zelf ben bezig met eene onderneming, ik moet helaas wel zeggen in de engelschen geest, ter bereiking van het doel, waarvoor dunkt mij, vóór alles, gewerkt moet worden: de zedelijke en geestelijke verheffing, de opvoeding van den arbeider tot beschaafd man, tot denkend wezen, tot waarachtig staatsburger.’⁹⁶ Hij was, vermoedelijk in 1890 dus spoedig nadat hij zich weer in Leiden had gevestigd als repetitor, begonnen met een letterzetter, die al Franse lessen had gevolgd bij de vrouw van Heymans. Mevrouw Heymans kon de letterzetter niet in al zijn intellectuele behoeften voorzien en schoof hem toen door naar Steinmetz.⁹⁷ Al snel breidde zijn groepje leerlingen uit. Aanvankelijk wilde Steinmetz vooral lessen staathuishoudkunde geven wat volgens hem het vak was dat ‘hen uit de aard der zaak het meest interesseert en ook behoort te interesseeren’,⁹⁸ maar dat was te veel gevraagd van de arbeiders en dus schakelde hij over naar cultuurgeschiedenis wat ze wel boeiend en begrijpelijk vonden. Ook legde hij een bibliotheekje aan waar de werklieden gebruik van konden maken. Steinmetz was zeer tevreden over zijn leerlingen en de “zedelijke ontwikkeling” die zij hadden doorgemaakt.⁹⁹

Hoogleraren hadden zich al eerder ingespannen voor het deel van het volk dat nooit een universitaire opleiding zou kunnen genieten door lezingen te houden, maar volgens Steinmetz was het veel beter om in kleine gezelschappen de arbeider op een hoger moreel niveau te brengen. Bij voordrachten kwamen steeds anderen opdraven, zodat de werklieden slechts flarden van kennis opdeden en nooit het geheel zouden doorgronden. Bovendien zou door persoonlijke contact tussen docent en leerlingen kennisoverdracht veel soepeler verlopen omdat beide partijen dan aan elkaar konden wennen. De arbeiders moesten zelf ook een rol spelen in de vorming van de lessen door associaties te leggen met hetgeen zij zelf gelezen of

⁹⁴ De Koe, ‘De student en de maatschappij’, 160.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ S.R. Steinmetz, ‘De student en de volksopvoeding’, *Minerva* 16 (1891) 175-178, aldaar 175. Dat Steinmetz niet hoog opgeeft van de ‘engelschen geest’ komt wellicht voort uit zijn afkeur voor het Engelse optreden in de Eerste Boerenoorlog (1880-1881) en de massaslachting op de indianen bij Wounded Knee (1890).

⁹⁷ Uyekruyer, ‘Prof. Dr. S.R. Steinmetz’, 16.

⁹⁸ Steinmetz, ‘De student en de volksopvoeding’, 175.

⁹⁹ Ibidem, 176; [Anton] v[an] G[ijn], ‘Leidsch Toynbeewerk’, *De economist* 41 (1892) 520-524, aldaar 520.

gezien hadden en door vragen stellen of tegenwerpingen te maken. Steinmetz probeerde ook altijd tegenspraak uit te lokken, waardoor de lessen aangenamer werden en de arbeiders werden aangezet om zelf actief na te denken.¹⁰⁰

Het Toynbee-werk was noodzakelijk omdat het niet lang meer zou duren voordat er algemeen kiesrecht zou gelden. De kiesdrempel werd steeds verder verlaagd zodat steeds meer mensen mochten stemmen, ook zij die geen of weinig opleiding hadden genoten:

Wat staat ons nu te wachten als b.v. de leidsche armere bevolking, zoals zij nu is, zal mogen kiezen? Kennis, oordeel en karakter, gevoel van verantwoordelijkheid, besef van het belang der keuze ontbreken nog zoo geheel, dat zij maar al te licht hetzij slaafs de patroons, hetzij een of andere leider zou volgen, zonder eigenlijke overtuiging.¹⁰¹

Maar dit was niet de enige grond. Steinmetz hechtte ook veel belang aan de levensvreugde van zijn leerlingen. Door aandacht te besteden aan kunst en al het moois dat de natuur te bieden had, en ook door het leesniveau van de arbeiders te verhogen zodat zij met gemak een boek zouden kunnen lezen, zou het arbeidersbestaan een stuk aangenamer worden.¹⁰²

Steinmetz was aanvankelijk hoopvol gestemd: ‘Als er onder de duizend [studenten] eens vijftig gevonden werden, welke vérreikende gevolgen voor Leiden zou dat hebben.’ Maar al spoedig bleken maar zeer weinig studenten geïnteresseerd te zijn. Dat zou mede debet zijn aan de zomervakantie die ophanden was, en dus probeerde *Minerva* het nog eens aan het begin van het nieuwe collegejaar. Dat er maar weinig animo was zal waarschijnlijk ook gelegen zijn in de aard van het eindnegentiende-eeuwse Leidse studentenleven. Overdadig alcoholgebruik, vechtpartijen met de arbeiders en prostitutiebezoek waren daar aspecten van. Er zijn incidenten bekend waarbij studenten bij wijze van grap ’s nachts op de deuren van de arbeiderswoningen bonkten, zodat de arbeidersgezinnen ruw verstoord werden in hun slaap. De studenten bezorgden de inwoners van de stad dus veel overlast, maar de autoriteiten waren vaak redelijk coulant, aangezien dit allemaal deel uitmaakte van het studentenleven. Toch vond juist in de jaren 1890 een kentering plaats en gingen studenten zich steeds meer verantwoordelijk gedragen. Toch zagen velen het niet als hun taak om zich het lot van de arbeiders aan te

¹⁰⁰ Steinmetz, ‘De student en de volksopvoeding’, 176-177.

¹⁰¹ Ibidem, 177.

¹⁰² Ibidem, 177-178.

trekken.¹⁰³ Dat kwam ook tot uiting in ingezonden brieven in *Minerva*. Steinmetz reageerde hierop door aan te geven dat niet alle studenten even ‘frivool en kennisloos’ waren, zodat er vast wel een aantal was te vinden dat zich wilde en kon inzetten voor het Toynbee-werk.¹⁰⁴

Intussen had professor Willem van de Vlucht – Steinmetz’ promotor – met zijn lezingen toch voor een lichte ommekeer gezorgd. Net als Steinmetz noemde hij het een plicht van de student om arbeiders te beschaven. Hij kreeg weliswaar kritiek vanuit de zaal en later ook van andere hoek, maar hij wist toch een aantal studenten te bewegen om zich in te zetten voor het Toynbee-werk en een nog groter aantal studenten zo ver te krijgen dat zij het oprichten van een leeszaal geldelijk steunde. Het Toynbee-werk kwam nu enigszins tot bloei. Er werd een leeszaal en een bibliotheekje ingericht en verschillende studenten gingen net als Steinmetz lesgeven aan arbeiders. Maar er waren ook veel problemen. Enerzijds waren het vooral de meer ontwikkelde handwerklieden die zich aanmeldden en niet de fabrieksarbeiders, anderzijds achtten de jonge studenten zich niet geschikt als “volksopvoeders”. Ook hadden studenten in de bibliotheek een confrontatie gehad, waarbij ‘wel honderd kwajongens’ het pand waarin de leeszaal gevestigd was waren binnengedrongen, en de studenten hadden geïntimideerd en vernielingen gepleegd. Steinmetz trad op als initiator en aanvoerder van de beweging.¹⁰⁵ Het aanvankelijke enthousiasme voor het Toynbee-werk bij de studenten temperde na 1894, zodat het op een kleinere schaal werd voortgezet.¹⁰⁶

2. De volksuniversiteit

Nadat Steinmetz in 1895 in Utrecht een aanstelling kreeg als privatdocent hield ook hij zich niet meer bezig met het Toynbee-werk, maar dit zou slechts een voorlopig einde zijn. Al spoedig nadat in 1911 de Vereeniging tot Bevordering van Populair Wetenschappelijke Kennis was opgericht, werd onder andere de hulp ingeroepen van Steinmetz, die inmiddels hoogleraar was in Amsterdam. Het doel van deze vereniging was om de Engelse *University-Extension Movement* in Nederland in te stellen. Vaak werd *University-Extension* in één ademtocht genoemd met de leeszaalbeweging en het Toynbee-werk. Steinmetz had in zijn artikelen in

¹⁰³ W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest: de Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992) 514-521; Kramers, Slangen en Vroegindewey, *Het Leidse Volkshuis*, 17-18.

¹⁰⁴ D., ‘Iets naar aanleiding van de Toynbee-beweging’, *Minerva* 16 (1891) 327; M.M., ‘Nog eens: „de Toynbee-beweging”’, *Minerva* 16 (1891) 327; W.C.A. van Vredenburg, ‘De student en den arbeider’, *Minerva* 17 (1892) 193-195; S.R. Steinmetz, ‘Studenten geschikt en dus verplicht tot Toynbee-werk’ I, *Minerva* 17 (1892) 281-285, aldaar 281-282.

¹⁰⁵ Willem van der Vlucht, *Toynbee-werk* (Leiden 1892) 1-4, 111; Van Gijn, ‘Leidsch Toynbeewerk’, 520-522.

¹⁰⁶ Smit, “‘Hunne scherpte van geest’”, 32-34.

Minerva echter de verontruste W.C.A. van Vredenburg (1866-1948) gerustgesteld, door erop te wijzen dat het Toynbee-werk niet hetzelfde was als *University-Extension*. De arbeiders zouden immers geen echte universitaire opleiding krijgen, maar het draaide erom om dat kleine beetje kennis dat ze hadden opgedaan op de lagere school vast te houden en eventueel iets te verdiepen.¹⁰⁷ De Vereniging tot Bevordering van Populair Wetenschappelijke Kennis wilde wetenschappelijke kennis onder het volk verspreiden.

Hiertoe waren al eerder pogingen ondernomen – hoogleraren van de Gemeente-universiteit Amsterdam hadden al eerder lezingen voor het volk georganiseerd – maar deze waren nooit een groot succes geworden.¹⁰⁸ Mede door Steinmetz' organisatorisch talent slaagde het vernieuwde streven wel en werd in 1913 de Volksuniversiteit Amsterdam opgericht.¹⁰⁹ Steinmetz zou later opmerken dat de volksuniversiteit 'noch Duitse noch Engelse voorbeelden heeft nagevolgd, maar ontstond uit [zijn] ervaringen in Leiden opgedaan die ook weer niets met vreemde gedachten te maken hadden.'¹¹⁰ Deze opmerking moet sterk in twijfel worden getrokken, aangezien Steinmetz niet de initiatiefnemer was van de Volksuniversiteit. Bovendien had hij zelf in de redevoering die hij hield bij de opening de Volksuniversiteit een 'verwerkelijking van het idee van "Universiteitsuitbreiding" of "University Extension"' genoemd.¹¹¹

Toch speelden Steinmetz' ervaringen met het Toynbee-werk zeker een rol. Opmerkelijk was bijvoorbeeld dat de collegereksen werden opgedeeld in een niveau A voor mensen die nauwelijks opleiding hadden genoten, en een niveau B voor wat beter geschoolde mensen. Zijn werkzaamheden in Leiden hadden hem geleerd dat de handarbeiders liever niet samen met de fabrieksarbeiders lessen wilden volgen, die zij als beneden hun stand beschouwden. Bij het Toynbee-werk in Leiden waren het ook vooral handarbeiders die wilden meewerken, terwijl de fabrieksarbeiders – degenen die volgens de sociale hervormers het Toynbee-werk het hardst nodig hadden – nauwelijks ontvankelijk waren voor dergelijke initiatieven. Misschien leidde deze ervaring ertoe dat er slechts zes cursussen op het makkelijkste niveau werden gegeven,

¹⁰⁷ S.R. Steinmetz, 'Studenten geschikt en dus verplicht tot Toynbee-werk' I, 281-282.

¹⁰⁸ Smit, "'Hunne scherpte van geest'", 33.

¹⁰⁹ J.D. Bierens De Haan, 'Prof. Dr. S.R. Steinmetz en de volksuniversiteit', *Mensch en maatschappij* 9 (1933) 29-32, aldaar 29.

¹¹⁰ Geciteerd in: J. de Vries, *Ontsloten poorten: vijftig jaren volksuniversiteit in Nederland 1913-1963* (Assen 1963) 75.

¹¹¹ Redes uitgesproken door de professoren Steinmetz en Saltet bij de opening van de Volksuniversiteit op 1 oktober 1913. Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Volksuniversiteit Amsterdam. Inv. nr. 12, deel: Rede Steinmetz op eerste curatorenvergadering. Op 6 mei 1913, 1.

terwijl er zestien cursussen op niveau B waren.¹¹²

Ook in veel andere opzichten heeft Steinmetz zijn stempel gedrukt op de Volksuniversiteit. De naam was een vinding van Steinmetz en drukte uit dat het ging om een ‘universitas, een harmonisch, systematisch samenhangend geheel van studieën, van middelen tot geestelijken ontwikkeling, aangeboden aan en berekend voor het volk in zeer vele zijner lagen, maar niet bestemd voor aanstaande beroepsgeleerden, niet tot voorbereiding tot geleerde beroepen.’¹¹³ De aangeboden cursussen waren inderdaad gevarieerd: exacte vakken als scheikunde, biologie, fysica en fysische geografie, letterkundige vakken als geschiedenis van de wijsbegeerte, inleiding tot de literatuur van onze tijd, en sociale wetenschappen als kinderpsychologie en sociografie waren alle vertegenwoordigd.

Steinmetz vond het aanvankelijk van groot belang dat de collegereksen uit ten minste vijftien lessen zouden bestaan, zodat het gevaar van halve kennis beperkt bleef en zodat de cursussen een serieus karakter kreeg.¹¹⁴ Kritiek op *University-Extension* was, zoals ook bij het Toynbee-werk, dat de leerlingen slechts gedeeltelijke kennis zouden opdoen, maar vervolgens wel “‘Professortje zullen spelen’”.¹¹⁵ Steinmetz betoogde daarentegen dat datzelfde bezwaar niet werd gemaakt ten opzichte van het lagere en middelbare onderwijs en dat iedereen inmiddels via kranten en andere media veel losse kennis kon opdoen, zodat het juist van belang was dat die halve kennis aangevuld en verbeterd zou worden. De kranten, die een steeds groter publiek aantrokken, veronderstelden veel voorkennis. Steinmetz betoogde: ‘De werkelijkheid is, dat er velen zijn, die op allerlei wijzen allerlei kennis in zich opnemen, en dan op heel rare wijzen heele rare kennis vaak!’¹¹⁶

Volksopleidingen waren eveneens van belang omdat het kiesrecht inmiddels al was uitgebreid tot bijna de gehele mannelijke populatie en dat vrouwenkiesrecht ook in het verschiet lag. Daarom zou de opleiding van volwassenen belangrijker zijn dan die van kinderen: ‘De democratie eischt universiteitsuitbreiding!’¹¹⁷ Het “gewone volk” moest niet langer alleen nog gezien worden als kostwinners, want ze waren inmiddels staatsburgers geworden. Een van Steinmetz’ aforismen luidde: ‘Bij de oprichting der Volksuniversiteit was

¹¹² Ibidem, 7.

¹¹³ Rede uitgesproken door de professoren Steinmetz en Saltet bij de opening van de Volksuniversiteit op 1 oktober 1913. Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Volksuniversiteit Amsterdam. Inv. nr. 12, deel: Rede ter opening der Volks-Universiteit op 1 October 1913 gehouden door Prof. Mr. S.R. Steinmetz, 2.

¹¹⁴ Bierens De Haan, ‘Prof. Dr. S.R. Steinmetz’, 30-31.

¹¹⁵ Rede ter opening der Volks-Universiteit, 2.

¹¹⁶ Rede Steinmetz op eerste curatorenvergadering, 2.

¹¹⁷ Rede ter opening der Volks-Universiteit, 2-3.

mijn motief, dat ik zeker niets beters voor volksontwikkeling en ware democratie doen kon.¹¹⁸ Steinmetz' opvatting dat overheidsbeleid moest voortkomen uit wetenschappelijke kennis, vereiste in een democratie dat de kiezers daar bekend mee waren. Ook karaktervorming was een wezenlijk aspect van het opleiden van staatsburgers. Burgers moesten een sterk karakter hebben, zodat zij zich in hun beslissingen niet zouden laten leiden door anderen of alleen door eigen behoeften alleen.

De docenten werden aangespoord de cursisten zoveel mogelijk te begeleiden in hun ontwikkeling. De colleges zouden volledige concentratie van de toehoorders vereisen en het maken van aantekeningen zou ze te veel afleiden. Bovendien zouden zij niet voldoende in staat zijn goede collegedictaten te maken. Daarom zouden de docenten voor hun colleges syllabi samenstellen zodat de cursisten thuis alles nog eens konden nalezen. Ook moesten de sprekers het publiek motiveren om ook thuis zelf wat boeken te lezen en het niet alleen te laten bij wat ze tijdens de colleges voorgeschoteld kregen. Alles was erop gericht om van de participanten burgers met een interesse voor kunst en wetenschap te kweken, die oordeelkundig mee konden doen aan het publieke debat.¹¹⁹

In de redevoering ter opening van de Volksuniversiteit betreunde Steinmetz het dat voor een aantal praktische vakken zo weinig mensen zich hadden ingeschreven. Hygiëne, militaire defensie, anatomie, godsdienstige vraagstukken en ook volkenkunde waren niet populair. Vooral veel vrouwen hadden zich ingeschreven bij cursussen aan de Volksuniversiteit en zij hadden bovenal een voorkeur voor de kunstzinnige vakken.¹²⁰ Voor wat Steinmetz "Bürgerkunde" noemde, was heel wat minder enthousiasme. Kennis van staats- en burgerrecht en van de maatschappij met al haar problemen werd kennelijk niet erg op prijs gesteld door vrouwen, concludeerde Steinmetz: 'Vreemd, dat niet vele vrouwen zich hiervoor lieten inschrijven!'¹²¹ De oratie die aanvankelijk redelijk triomfantelijk van toon was – veel meer mensen hadden zich ingeschreven dan verwacht – eindigde dan ook verwijtend van toon.

Steinmetz was de leidende figuur binnen de Volksuniversiteit van Amsterdam. Van 1913 tot 1933 was hij de voorzitter binnen het bestuur en zijn visie was volgens veel van zijn naaste medewerkers zeer bepalend voor het karakter van de Volksuniversiteit geweest.¹²²

¹¹⁸ Steinmetz, 'Aphorismen', 472.

¹¹⁹ Rede Steinmetz op eerste curatorenvergadering, 8.

¹²⁰ De Vries, *Ontsloten poorten*, 77-80.

¹²¹ Rede ter opening der Volks-Universiteit, 5.

¹²² Bierens De Haan, 'Prof. Dr. S.R. Steinmetz', 32; Uyekruyer, 'Prof. Dr. S.R. Steinmetz', 8-13.

Hoofdstuk 5
STEINMETZ ALS VERHEFFER VAN HET VOLK

Steinmetz was een man met grote ambities. Hij wilde een nieuw fundament voor de sociologie leggen, maakte school door een groep trouwe studenten om zich heen te verzamelen en verwierp veel van het sociologisch werk dat voor hem was gedaan; ook positioneerde hij zichzelf als voorman van de Toynbee-beweging in Leiden en als leider van de Volksuniversiteit Amsterdam; en nam bovendien het voortouw in de eugenetische beweging. Heel zijn streven was erop gericht het volk te verheffen, en als rechtvaardiging voor het volksverheffende werk verwees hij dikwijls naar het algemeen mannenkiesrecht dat in 1917 werd ingevoerd en in 1919 werd uitgebreid met vrouwenkiesrecht, maar daarvoor al als een onvermijdelijke ontwikkeling werd gezien.

Een aantal van zijn opvattingen zijn evenwel moeilijk met elkaar te verenigen. In veel van zijn artikelen, vooral degene waarin Steinmetz de eugenetica propageerde, was hij uiterst kritisch ten aanzien van volksopvoeding. In ‘Eugenetiek als ideaal en wetenschap’ schreef Steinmetz bijvoorbeeld: ‘[D]e gewonen en prullen [...] kunnen bewerkt worden, geestelijk gemasseerd zoveel men wil, door leeraars en hoogleeraars, men kan hen zetten voor stapels boeken, men kan ze naar concerten sturen en naar musea, maar het blijven toch altijd echte en complete prullen, zoals zij bij hun geboorte reeds waren.’¹²³

We mogen ons dus met recht afvragen wat het doel was van Steinmetz’ inzet voor het Toynbee-werk en de Volksuniversiteit als hij er zo weinig van verwachtte en hoe hij zijn opvattingen over volksopvoeding rijmde met zijn inzet voor de eugenetica.

1. Visioenen van progressie en regressie

De aforismen, die Steinmetz gedurende zijn leven optekende, geven dikwijls blijk van een sombere kijk op de wereld en op de mens. Darwiniaanse evolutie, zoals Steinmetz die zich voorstelde, dat is als de algemene tendens van het leven om zichzelf op een steeds hoger plan te brengen, werd gedwarsboord door vele aspecten van de moderniteit. Van ziekenzorg, armenzorg, feminisme, industrialisatie en urbanisatie zou een contraselectieve werking uitgaan. Ook kende Steinmetz een zekere angst voor de democratie en het algemeen kiesrecht, die de onbegaafde, immorele massa in staat stelde invloed uit te oefenen over het bestuur. Het waren deze angsten, die Steinmetz deelde met veel van zijn tijdgenoten, die hem ertoe zetten om de

eugenetica te steunen en ook om zich in te zetten voor de volksopvoeding. Het antwoord op de kwalen van zijn tijd was om het volk te verheffen.

Het Toynbee-werk was een middel om het volk te verheffen en te helpen, zonder dat het mechanisme van selectie ongedaan zou gemaakt zou worden. Anders dan de armenzorg, die de natuurlijke strijd zou opheffen en waar een contraselectieve werking van uitging, zou deze manier van volkssteun dit neveneffect niet hebben. Van der Vlugt, die overigens niet erg geïnteresseerd was in het darwinisme maar vanuit liberale staathuishoudkundige opvattingen meende dat concurrentie de samenleving ten goede kwam, gaf in zijn pleidooi voor het Toynbee-werk aan waarom deze methode veel beter was dan de armenzorg. De armenzorg was vooral een manier waarop de rijken zich loskochten van de verplichtingen die ze ten aanzien van het volk hadden, maar waarmee ze tegelijk de armoede in stand hielden. Luie mensen werden immers niet gemotiveerd om te werken: '[D]aar slaat de brutale luiaard allicht af en toe zijnen slag en – eene omgekeerde uitverkiezing, eene “blijde incoomste” van het bezinksel der natiën is alweer het onvermijdelijk gevolg.'¹²⁴ Het Toynbee-werk zou juist dat deel van de bevolking sterken dat niet parasiteerde op de gunsten van de beschaving, maar zich wel inzette voor zijn eigen heil en dat van zijn familie.

Steinmetz' antipathie voor de armenzorg, die juist het “minderwaardige volk” ten goede kwam, gold daarom niet voor het Toynbee-werk. Het doel was juist om het volk te verheffen, zodat er eerlijke concurrentie zou ontstaan. Dit kon slechts ten goede komen aan de evolutie van het volk. Hoewel de massa het er in Steinmetz' geschriften vaak niet goed van afbrengt – ze was dom en immoreel – hield Steinmetz er rekening mee dat een deel van het volk wel intelligentie en moraliteit bezat, maar door de samenleving werd weerhouden zich volledig te ontplooien. Steinmetz had zelf door het Toynbee-werk goede ervaringen opgedaan met een aantal van de arbeiders die hij onderwees.¹²⁵ Andersom hadden veel mensen uit de bovenlaag van de samenleving die gunstige positie niet verdiend, maar alleen omdat zij van goeden huize kwamen die hadden verkregen. Het strijdmechanisme was verward en kon alleen effectief werken wanneer het volk niet teveel benadeeld werd ten opzichte van de maatschappelijke elite. De volksopvoeding was erop gericht deze kloof te dichten.¹²⁶ 'Elk die een persoonlijkheid in de kiem is', zo schreven Steinmetz' oud-studenten over de opvattingen van hun leraar, 'moet de gelegenheid krijgen zich te ontplooien, opdat hij de rij der kloeke,

¹²³ Steinmetz, 'Eugenetiek als ideaal en wetenschap', 115.

¹²⁴ Van der Vlugt, *Toynbee-werk*, 43.

¹²⁵ Steinmetz, 'Studenten geschikt en dus verplicht tot Toynbee-werk' I, 284.

zelfstandige, niet zoo meer beïnvloerbare menschen vergroot; alle flinken moeten de volle kans krijgen.¹²⁷

Dit was niet alleen het doel van het Toynbee-werk maar ook van de eugenetica. De afstand tussen de standen moest verkleind worden: ‘Het doel der rasverbetering is niet den afstand tusschen de zwakke massa en de sterke enkelingen te vergrooten, maar integendeel de massa te veredelen, te versterken en daardoor duurzaam te verheffen.’¹²⁸ Volksverheffing hield in dat de maatschappelijke ongelijkheid ongedaan gemaakt zou worden. Dat betekende voor Steinmetz, die ervan uitging dat menselijke kwaliteiten zeer ongelijk over de bevolking gedistribueerd waren, dat voorkomen moest worden dat de zwakken uit de samenleving de overhand zouden krijgen. Het eugenetische programma had als ideaal dat “de besten” van de samenleving veel kroost zou verwekken, terwijl de zwakken daar zoveel mogelijk van weerhouden zouden worden. Dit streven naar menselijke gelijkheid lijkt overigens tegen Steinmetz’ conceptie van evolutie in te gaan, waarbij juist de grote verschillen tussen mensen een noodzakelijkheid waren.

Hoewel Steinmetz pessimistisch was ten opzichte van veel recente ontwikkelingen en dacht dat er een regressieve werking vanuit ging, was hij een idealist. Aan zowel eugenetica als aan volksopvoeding lagen progressieve idealen ten grondslag. Het idee van maakbaarheid van de samenleving en van de mens was sterk aanwezig in beide programma’s en hoorde tevens bij de sociologie, die een vooruitstrevende wetenschap wilde zijn.¹²⁹ Enerzijds zette het negatieve toekomstbeeld Steinmetz ertoe aan om zich voor al deze zaken in te zetten en anderzijds leidde alle tegenwerking die hij ervoer bij zijn activiteiten ertoe dat zijn pessimisme versterkt werd.

2. *Genotype en fenotype*

Het biologisch determinisme vond een rechtvaardiging in het werk van Weismann, die aantoonde dat wijzigingen in het fenotype nooit het genotype kunnen veranderen. Met andere woorden, geestelijke en fysieke veranderingen die een organisme tijdens zijn leven ondergaat, hebben geen gevolgen voor de samenstelling van zijn erfelijk materiaal. Die staat bij geboorte vast en zal onaangepast worden doorgegeven aan volgende generaties. Opvoeding en allerlei andere manieren om de mens op een hoger plan te brengen, zo concludeerde Steinmetz, sorteerden zeer weinig effect, omdat in het genotype al besloten lag hoe verstandig en sterk de

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Krekel en Manger, ‘S. Rudolph Steinmetz’, 16.

¹²⁸ Steinmetz, ‘Aphorismen’, 465.

mens uiteindelijk zou worden. Zoals Steinmetz schreef kon '[d]e mensch, niet ieder, [...] ongeloofelijk veel tot zich nemen: bijbel, prediking, goede voorbeelden, mooie lektuur, enz. enz., zonder er merkbaar wijzer, edeler, hooger door te worden. De aanleg beslist haast geheel wie en wat de mensch worden zal, niet de opvoeding.'¹³⁰ Steinmetz verzette zich ook tegen het idee dat kinderen lege bakken zouden zijn, die men zou kunnen volstoppen met kennis.¹³¹ Iedereen kon slechts leren voor zover dat in zijn of haar aangeboren vermogen lag.

Weismanns bevindingen zorgden er niet alleen voor dat Steinmetz zich soms zeer sceptisch uitliet over het idee van volksopvoeding, maar maakte het ook mogelijk dat hij zijn opvattingen over volksopvoeding en over het sociaaldarwinisme naast elkaar kon laten staan, zonder te hoeven uitleggen hoe het ene zich tot het andere verhield. Beide zaken – *nature* en *nurture* – waren nu strikt van elkaar gescheiden. Opvoeding kon hooguit de kans van de sterken in de strijd om het voortbestaan verhogen, waardoor zij en hun nageslacht misschien op het maatschappelijke niveau konden leven dat hun rechtmatig toekwam, maar uiteindelijk zou het maar van weinig betekenis zijn: '[Volksopvoeding] kan in allerlei opzichten goed zijn, uitnemend, wenschenswaard, dringend, noodzakelijk, o ja!.... maar: het verandert die verschillen [tussen de “kloeken” en de “slappen”] en de gevolgen daarvan *niet*. Immers: *waar al die voorwaarden op allergelukkigste wijze vervuld zijn, daar zijn die verschillen toch net precies evengoed aanwezig*.'¹³² De sterkte van een volk werd volledig bepaald door de sterkte van de individuen waardoor het gevormd werd, en die sterkte lag al besloten in hun genen. De impact van volksopvoeding bleef gering, omdat het nageslacht er niet intelligenter van werd wanneer iemand meer scholing had genoten. Daar kon volksopvoeding verder niets aan veranderen.

De al eerder aangehaalde uitspraak van Steinmetz waarin hij schrijft dat hij 'niets beters voor de volksontwikkeling en de ware democratie doen kon' dan de Volksuniversiteit op te richten, betekent waarschijnlijk niet dat Steinmetz dacht dat een volksopleiding de beste vorm van volksverheffing was, maar dat binnen het bereik van zijn mogelijkheden dit de grootste bijdrage was die hij kon leveren. De Volksuniversiteit werd gerealiseerd en Steinmetz vervulde daarin een belangrijke rol. Zijn inzet voor de eugenetica kwam niet verder dan een aantal krantenartikelen en voordrachten – hij kon zelf geen eugenetische maatregelen doorvoeren. Toch was Steinmetz ervan overtuigd, dat alleen rasverbetering een duurzaam effect zou hebben

¹²⁹ Gie van den Berge, *De mens voorbij* (Antwerpen en Amsterdam 2008) 101.

¹³⁰ Steinmetz, 'Aphorismen', 471.

¹³¹ Steinmetz, 'Eugenetiek als ideaal en wetenschap', 115.

op het heil van de samenleving.

3. *Distantie en engagement*

Steinmetz heeft zich in het publieke debat altijd opgesteld als een geleerde. Hij zwoer alle partijdigheid af en eiste van andere wetenschappers dat zij gedistantieerd *sine ira et studio* hun werk verrichtten. Het proefschrift van Bonger, dat in 1905 verscheen en waarin Bonger de samenhang tussen criminaliteit en economische omstandigheden onderzocht, kon, zoals gezegd, Steinmetz' goedkeuring niet wegdragen omdat het een sociaal-democratisch manifest zou zijn. Ook eiste Steinmetz van zijn studenten dat zij zich bezighielden met 'feiten en niets anders dan feiten.'¹³³ Voor zijn studenten moet hij dan vaak ook een moeilijk man zijn geweest, die echter soms op bijzonder goede voet met ze raakte. Toch zou volgens Steinmetz' ideaal wetenschap uiteindelijk antwoorden voor maatschappelijke kwesties opleveren. Dat was haar doel en haar rechtvaardiging.

Steinmetz hield zich dan ook geenszins afzijdig van het publieke debat. Als repetitor in Leiden voerde hij een verhit debat in de studententijdschriften *Minerva* en *Propria cures* om anderen ertoe aan te zetten zich in te spannen voor het Toynbee-werk, samen met zijn vrouw was hij actief binnen een actiecomité dat de Zuid-Afrikaanse Boeren steunde in de Tweede Boerenoorlog (1899-1901), hij kruiste degens met Nederlanders die in de Eerste Wereldoorlog de kant van de geallieerden verdedigden in het blad *De Gids*, wierp zich op als voorvechter voor een leerstoel sociologie in Nederland, schreef een behoorlijk aantal artikelen en hield redevoeringen om de eugenetica te propageren. Steinmetz had in deze zaken een uitgesproken mening en kreeg daarom ook vaak te maken met grote weerstand.

Hofstee en Bonger schreven over Steinmetz dat hij geen groot redenaar was in de zin dat hij zijn verhaal in mooie bewoordingen kwijt kon, maar hij wist zijn publiek wel steeds te boeien door zijn feitenkennis en door zijn talent om interessante verbanden te leggen met andere onderwerpen. Ook zou Steinmetz een groot gevoel voor humor hebben gehad en beschouwd worden als een charismatisch man.¹³⁴ Al deze zaken hebben er waarschijnlijk toe geleid dat Steinmetz, veel meer dan Bonger, in staat was een groep studenten te verzamelen en hun te stimuleren om verder te gaan in de wetenschap. Van Bongers leerlingen zou niet één later een leerstoel bezetten, terwijl na de Tweede Wereldoorlog Kruijt, Den Hollander, E.W.

¹³² Ibidem, 116-117.

¹³³ Ellemers, 'Nederlandse sociologie en de Amsterdamse sociografie', 37.

¹³⁴ Bonger, 'De plaats van Steinmetz', 9; Munters en Hofstee, *Sebald Rudolf Steinmetz*, 3-4.

Hofstee, Hofstra en Heere wel een dergelijke positie zouden bekleden. Allen waren leerlingen van Steinmetz en de meesten zouden later ook nog met veel sympathie op hun oude leermeester terugkijken.¹³⁵

Deze overredingskracht is ook terug te vinden in Steinmetz' geschriften. Een aardig voorbeeld is de discussie die Steinmetz voerde met Van Vredenburg over de vraag of het de taak van de student was om zich in te zetten voor het Toynbee-werk. Van Vredenburg had zich in een ingezonden stuk kritisch uitgelaten over de beweringen van Steinmetz en Van der Vlucht. De essentie van het studentschap was volgens hem niet dat zij zich inzetten voor welk maatschappelijk doel dan ook, maar dat zij zich wetenschappelijk vormden. De universiteiten waren intussen eerder 'kweekscholen voor staatsambtenaren' dan 'brandpunten der wetenschap', en Steinmetz *cum suis* wilden er nu 'normaalscholen voor arbeidsonderwijzers van maken.'¹³⁶ Steinmetz reageerde met een tweetal artikelen waarin hij uiteenzette dat plicht niet verstaan moest worden in de zin dat iedere student zich moest inzetten voor het Toynbee-werk, maar alleen zij die daar tijd en capaciteiten toe hadden. De meeste studenten hadden echter voldoende tijd die zij normaal gesproken aan allerlei onzinnige bezigheden besteedden, en de stelling dat studenten niet voldoende kennis zouden bezitten om het volk te onderwijzen was een belediging voor de professoren.¹³⁷ Vredenburg maakte in een volgend artikel nog wat tegenwerpingen, maar was het met Steinmetz eens dat de arbeider door meerderen ontwikkeld moest worden, en dat vele studenten daartoe geschikt zouden zijn. Alleen bleef hij het een rare gevolgtrekking vinden dat dit betekende dat een student daarom een verplichting had.¹³⁸

Steinmetz werd door Köbden omschreven als een "hartstochtelijk geleerde". Dit etiket is zeker van toepassing voor Steinmetz, die als geleerde mee wilde bouwen aan een wetenschap die de maatschappij een dienst kon bewijzen.

¹³⁵ Van Heerikhuizen, *W.A. Bongers*, 165.

¹³⁶ Van Vredenburg, 'De student en den arbeider', 194.

¹³⁷ Steinmetz, 'Studenten geschikt en dus verplicht tot Toynbee-werk' I, 282; Steinmetz, 'Studenten geschikt en dus verplicht tot Toynbee-werk' II, 305.

¹³⁸ Van Vredenburg, 'De student en den arbeider', 325-326.

CONCLUSIE

Ik wilde een tempel bouwen, wijd, vast, uit sterke steenen, Het graven van de fundamenteën en het houwen van de eerste steenen neemt heel mijn leven.

Anderen voltooien intusschen kapelletjes van – kaarten, groote schuren – van stroo.¹³⁹

Inconsequenties in het denken zijn eigen aan de mens. Steinmetz' denken vormt daarop geen uitzondering, hoewel de tegenstrijdigheden tussen zijn biologisch determinisme en zijn volksopvoedende werk wel erg in het oog springen. We hebben hier onderzocht hoe Steinmetz' sociologische, sociaaldarwinistische en eugenetische opvattingen zich verhielden tot het streven om het volk te verheffen door volksopvoeding, en we zijn inmiddels in staat daar meer over te zeggen.

Steinmetz' werk als socioloog werd gekenmerkt door zijn voorliefde voor systematiek. Hij maakte een ingenieuze onderverdeling van de wetenschappelijke vakken waarmee sociologische kwesties opgelost zouden moeten worden. Onderaan stonden de empirische beschrijvende vakken. Deze moesten zich vooral richten op de singulariteit van de fenomenen, zodat er een corpus van empirisch materiaal zou ontstaan waarmee de sociologie en de etnologie hun werk zouden kunnen voortzetten. Deze zouden juist op zoek moeten gaan naar algemeenheden en wetmatigheden. De wetten konden vervolgens worden samengebracht in een wetenschappelijke theorie. Praktische vakken zouden zich bezighouden met de conclusies die uit deze theorieën konden worden getrokken voor het alledaagse leven.

Het vergaren van kennis was voor Steinmetz geen doel op zich, maar was instrumenteel. Nieuw verworven kennis zou uiteindelijk moeten worden ingezet bij maatschappelijke beslissingen. Net als de natuurwetenschappelijke kennis, die had geresulteerd in allerlei technologische verworvenheden, zou de sociologische kennis uiteindelijk gebruikt kunnen worden als instrument van de overheid. De positie die de staatshuishoudkunde in de negentiende eeuw innam bij het landsbestuur zou uiteindelijk moeten worden overgenomen door de sociale wetenschappen, die de maatschappelijke vraagstukken niet alleen vanuit een economisch standpunt benaderden, maar alle aspecten in ogenschouw namen.

In Steinmetz' wetenschappelijke bouwwerk mondde descriptieve wetenschap uit in prescriptieve wetenschap. Het sociaaldarwinisme, dat de sociologie een onderzoeksprogramma

¹³⁹ Steinmetz, 'Aphorismen', 461.

bood, rangschikte mensen in “hoog” en “laag”, “dom” en “intelligent” en “kloek” en “slap”. Ook Steinmetz stelde tabellen op waarin volkeren geïnclassificeerd konden worden en deed statistisch onderzoek naar de hoeveelheid nageslacht van begaafden. De positieve wetenschap die hij nastreefde was dus geenszins waarde vrij. Omdat de beschrijvende wetenschap zo doorspekt was met deze waarden, was de stap naar een praktische prescriptieve wetenschap – de eugenetica – niet groot meer. De ambiguïteit in het denken van Steinmetz tussen enerzijds zijn nadruk op objectieve positieve wetenschap en anderzijds zijn engagement komt voort uit deze overgang van een beschrijvende naar een richtinggevende wetenschap. Sociologie zou objectieve maatstaven verschaffen voor de praktische wetenschap en dus voor maatschappelijke kwesties.

Het darwinisme had ertoe bijgedragen dat mens en maatschappij konden worden onderzocht op dezelfde manier als die waarop de natuurwetenschappen hun onderzoek naar de natuur verrichtten. Alle facetten van het menselijk en maatschappelijk leven waren gevolg van evolutie. Naast natuurlijke evolutie stond sociale evolutie. Hierdoor konden de sociale wetenschappen bovenop de natuurwetenschappen worden geplaatst, waarbij de natuurwetenschappen de wetten van de natuur onderzochten, waar de mens deel van uitmaakte, en de sociale wetenschappen konden onderzoeken hoe deze natuurwetten doorwerkten op de sociale verschijnselen. De mens zelf was de schakel tussen natuur en maatschappij en vormde dus voor Steinmetz de eerste bouwsteen van al het sociologische onderzoek. De wetenschap werd zo een eenheid, die als leidraad gold voor maatschappelijke kwesties. Dit was het ideaal van het wetenschappelijk monisme, dat het religieuze door een wetenschappelijk wereldbeeld wilde vervangen.

Eugenetica zou volgens Steinmetz ondersteund worden door wetenschappelijke resultaten. Wetenschappelijke inzichten zouden aantonen dat de evolutie werd belemmerd door het moderne leven, dat wil zeggen door een beschaving die “the unfit” in stand hield door armen- en ziekenzorg. Socialisme en feminisme zouden volgens Steinmetz contraselectie bevorderen, omdat ze “de zwakken” nog meer in bescherming nam en omdat gezonde, mooie en verstandige vrouwen zich niet meer aan het moederschap zouden wijden maar aan hun carrières. De urbanisering en verpaupering in de steden hadden laten zien dat het helemaal de verkeerde kant opging met de westerse beschaving. De fabrieksarbeiders, waarvan de meesten niet begiftigd zouden zijn met een hoge intelligentie en een goede gezondheid – velen waren alcoholisten en ziekten als tuberculose sloegen dikwijls toe –, kregen veel meer kinderen dan de begaafden. Het antwoord op deze problematiek was volgens Steinmetz de eugenetica. Als de natuurlijke selectie haar werk niet kon doen, dan moest hetzelfde effect worden bereikt door

kunstmatige selectie. Steinmetz dacht verschillende manieren uit waarop eugenetica ingevoerd kon worden en was een van de eersten en een van de weinigen die dit in Nederland aankaartte.

Zijn doel was om het volk te verheffen, door gezonde, intelligente en sterke mensen ertoe aan te zetten om veel kinderen te krijgen en door “de zwakken” hiervan te weerhouden. Onder de arbeiders, ook al nam het aantal “zwakken” toe, waren nog altijd sterke personen aanwezig. In de maatschappelijke bovenlaag waren daarentegen mensen die daar niet thuishoorden en door hun positie een onnatuurlijke bescherming genoten in de strijd om het voortbestaan. De kloof moest gedicht worden, zodat de strijd weer rechtvaardig was.

Dit was ook het doel van de volksopvoeding. Deze zou ervoor kunnen zorgen dat de “kloeken” onder de arbeiders een goed uitgangspunt kregen om zich binnen de strijd staande te houden en zich te kunnen verzetten tegen bovenmenselijke krachten als industrialisering en urbanisering. Steinmetz was altijd van mening dat scholing en alle andere methoden naast de eugenetica om het volk te verheffen maar weinig zin hadden om het volk op een hoger plan te brengen. Het nageslacht kon de verworven kennis niet van hun ouders overnemen. Werkelijke verheffing zou zij niet teweeg brengen. Maar de “kloeken” waren wel ontvankelijk voor goed onderwijs en de volkopvoeding was vooral voor hen bedoeld. Zij moesten een eerlijke kans krijgen.

Zowel de eugenetica als de volksopvoeding kwam voort uit de angst voor de krachten van de moderne tijd. Democratisering, urbanisering, industrialisering, secularisering enzovoorts namen zienderogen toe. De stad was een poel des verderfs geworden. De proletarisering zou schadelijke gevolgen hebben voor het Nederlandse volk en dus was het noodzakelijk middelen te vinden om het tij te keren. In deze zin zat er een nostalgische en conservatieve ondertoon in het streven naar volksverheffing. Maar juist uit deze angst putte zij haar inspiratie om weerstand te bieden aan de negatieve kanten van de moderniteit en de samenleving een nieuwe richting te geven. In die zin was ze uitermate progressief. De mens en de maatschappij waren maakbaar. In het geval van de eugenetica was de eerste dat in vrij letterlijke zin. Bij Steinmetz komen beide aspecten duidelijk naar voren. Pessimisme ging bij hem hand in hand met hervormingsdrift.

Naast zijn angst voor de moderniteit en naast zijn cultuurpessimisme had Steinmetz tevens een negatief mensbeeld. Hierdoor was Steinmetz een man die slechts weinig maar wel zeer intense vriendschappen heeft gekend. Van de arbeiders waren slechts enkelen geschikt om door volksopleiding op een hoger intellectueel niveau te raken. Voor mensen met een andere etnische achtergrond, zoals negers, was het helemaal niet mogelijk om beschaafd te worden. Mensen, “natuur-” en “cultuurvolken” waren studieobjecten geworden en studies toonden aan

dat het de verkeerde kant op ging met de mensheid. Het “inferieure volk” dreigde overal de overhand te krijgen. De kwantitatieve wetenschap ging dikwijls voorbij aan de waardigheid van het individu, zodat omwille van het doel – een betere toekomstige samenleving – harde eugenetische maatregelen niet uit de weg moesten worden gegaan. Er waren ook zachtere oplossingen, zoals positieve eugenetica en volksopvoeding, maar Steinmetz hield de optie nadrukkelijk open om, als de tijd er rijp voor was, ook negatieve eugenetica toe te passen. Het moment was daarvoor nog niet gekomen omdat de samenleving nog niet gewend was aan het idee, maar na een bewustwordingsproces waarbij de idealen van de eugenetica zouden moeten worden gepropageerd, kon ook de negatieve eugenetica worden doorgevoerd.

Als er dus iets is wat Steinmetz’ sociologische, sociaaldarwinistische en eugenetische opvattingen verbindt met zijn streven om het volk te verheffen door volksopvoeding, dan was het wel zijn angst voor de moderniteit, zijn cultuurpessimisme en zijn negatieve mensbeeld. Steinmetz zette zijn kaarten vooral in op rasverbetering, maar hij bleef zich ook inzetten voor de volksopvoeding. Dat neemt niet weg dat zijn verregerende biologische determinisme niet strookte met het idee van volksopvoeding en dat Steinmetz zich dikwijls negatief uitliet over het laatste. Door een strikte scheiding te maken tussen de biologische opmaak van de mens – het genotype – en zijn uiterlijke manifestatie – het fenotype – kon hij deze twee zaken naast elkaar laten staan zonder ze op elkaar te betrekken.

Kenmerkend voor zijn persoon was dat Steinmetz zich, als hij zich ergens aan zette, zich er volledig aan gaf en zichzelf graag op de voorgrond plaatste. Dat gold voor de wetenschap waarbij hij zichzelf opwierp als voorman van de sociologie in Nederland en waarin hij doelbewust school probeerde te maken, en dat gold eveneens voor het Toynbee-werk en voor de Volksuniversiteit. Bij het Toynbee-werk wierp hij zich volop in de discussie zodat hij – niet geheel ten onrechte – werd gezien als de initiatiefnemer ervan in Leiden, en ook bij de Volksuniversiteit wist hij zich snel als leidsman te positioneren. Steinmetz was een bijzonder energieke man die in Nederland door zijn organisatorische kwaliteiten zowel in de sociologie, als in de eugenetica, als in de volksopvoeding steeds een voortrekkersrol heeft vervuld.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Archivalia

Redes uitgesproken door de professoren Steinmetz en Saltet bij de opening van de Volksuniversiteit op 1 oktober 1913. Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Volksuniversiteit Amsterdam. Inv. nr. 12, deel: Rede ter opening der Volks-Universiteit op 1 October 1913 gehouden door Prof. Mr. S.R. Steinmetz.

Redes uitgesproken door de professoren Steinmetz en Saltet bij de opening van de Volksuniversiteit op 1 oktober 1913, Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Volksuniversiteit Amsterdam. Inv. nr. 12, deel: Rede Steinmetz op eerste curatorenvergadering. Op 6 mei 1913.

Gepubliceerde bronnen

[Bloembergen, A. e.a.], *Persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden* (Amsterdam: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1895).

Bierens De Haan, J.D., 'Prof. Dr. S.R. Steinmetz en de volksuniversiteit', *Mensch en maatschappij* 9 (1933) 29-32.

Bonger, W.A., 'De plaats van Steinmetz in de geschiedenis der maatschappelijke wetenschappen in Nederland', *Mensch en Maatschappij* 9 (1933) 2-10.

D., 'Iets naar aanleiding van de Toynbee-beweging', *Minerva* 16 (1891) 327.

G[ijn], [Anton] v[an], 'Leidsch Toynbeewerk', *De economist* 41 (1892) 520-524.

Herwerden, M.A. van , 'Het inzicht van Dr. S.R. Steinmetz in de eugenetica', *Mensch en maatschappij* 9 (1933) 23-28.

K[oe], A[nne] de, 'De student en de maatschappij', *Minerva* 16 (1891) 159-160.

Krekel, H. en J. Manger, 'S. Rudolph Steinmetz: zijn tijd – zijn werk – zijn persoonlijkheid', in: [Mea Boeltje, J. Brummelkamp en E.W. Hofstee], *Steinmetz zooals zijn leerlingen hem zagen* ([Amsterdam 1932]).

M.M., 'Nog eens: „de Toynbee-beweging”', *Minerva* 16 (1891) 327.

Steinmetz, Sebald Rudolf, 'De student en de volksopvoeding', *Minerva* 16 (1891) 175-178.

——, 'Studenten geschikt en dus verplicht tot Toynbee-werk' I, *Minerva* 17 (1892) 281-285.

——, 'Studenten geschikt en dus verplicht tot Toynbee-werk' II, *Minerva* 17 (1892) 303-308.

——, *Wat is sociologie?* (Leiden 1900).

——, 'De rassenkwestie', in: idem ed., *Gesammelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* II (Groningen 1930) 315-353.

- , ‘Aphorismen’, in: idem ed., *Gesamelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 460-472.
- , ‘Der Nachwuchs der Begabten’, in: idem ed., *Gesamelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 6-35.
- , ‘Die Begabung der Rassen und Völker’, in: idem ed., *Gesamelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 40-51.
- , ‘Die Erwerbung vollständiger Psychogramme durch eine Fragesammlung’, in: idem ed., *Gesamelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 477-487.
- , ‘Die Soziologie als positive Spezialwissenschaft’, in: idem ed., *Gesamelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 340-351.
- , ‘Eugenetiek als ideaal en wetenschap’, in: idem ed., *Gesamelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 108-134.
- , ‘Geschiedenis van een onvoltooid plan’, in: idem ed., *Gesamelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 1-5.
- , ‘Kultuurwaarde en toekomst der Joden’, in: idem ed., *Gesamelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 52-95.
- , ‘De sociographie’, in: idem ed., *Gesamelte kleinere Schriften zur Ethnologie und Soziologie* III (Groningen 1935) 473-475.
- , *Inleiding tot de sociologie* (Haarlem 1952).
- , ‘Nieuwste Deutsche Sociologie’, *Mensch en maatschappij* [Jubileumnummer 1925-1975] (Rotterdam 1975; artikel oorspronkelijk gepubliceerd in 1925) 3-14.
- Uyekruyer, H.S., ‘Prof. S.R. Steinmetz en de voorgeschiedenis van de V.U. Amsterdam’, in: R.H. de Boer, P.H. Kohnstamm en H.S. Uyekruyer ed., *Gedenkboek der Volksuniversiteit Amsterdam 1913-1923* (Amsterdam [1923]) 8-18.
- Vlugt, Willem van der, *Toynbee-werk* (Leiden 1892).
- Vredenburg, van W.C.A., ‘De student en den arbeider’, *Minerva* 17 (1892) 193-195.

Secundaire literatuur

- Bassin, Mark, ‘Friedrich Ratzel 1844-1904’ in: T.W. Freeman ed., *Geographers: biographical studies* 11 (Londen en New York 1987).
- Berge, Gie van den, *De mens voorbij* (Antwerpen en Amsterdam 2008) 101.
- Bovenkerk, Frans en Lodewijk Brunt, ‘De sociografieën van Chicago en Amsterdam in de jaren ’20 en ’30’, in: Frans Bovenkerk e.a. ed., *Toen en thans: de sociale wetenschappen in*

- de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 68-78.
- Burrow, J.W., *The crisis of reason: European thought, 1848-1914* (New Haven en Londen 2000).
- Buskes, Chris, *Evolutionair denken: de invloed van Darwin op ons wereldbeeld* (Amsterdam 2007).
- Collini, Stefan, *Public moralists: political thought and intellectual life in Britain* (Oxford 1991) 199-250.
- Danziger, Kurt, 'Wundt and the temptations of psychology' in: Robert W. Rieber en David K. Robinson, *Wilhelm Wundt in history: the making of a scientific psychology* (New York 2001) 69-94.
- Darwin, Charles, *Over het ontstaan van soorten door middel van natuurlijke selectie, of het behoud van bevoordeelde rassen in de strijd om het leven* (Amsterdam 2009).
- Dassen, Patrick, 'De wetten van mens en maatschappij. S.R. Steinmetz en de ontwikkeling van de sociologie rond 1900', *Tijdschrift voor de geschiedenis* 115 (2002) 383-402.
- Doorn, J.A.A. van, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1964).
- Ellemers, J.E., 'De Nederlandse sociologie en de Amsterdamse sociografie in de jaren dertig: Een voorbeeld van onvolledige institutionalisering', in: Frans Bovenkerk e.a. ed., *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 36-47.
- Goddijn, O.H.P.M., P. Thoenes, J.M.M de Valk en J.P. Verhoogt, *Geschiedenis van de sociologie* (Meppel 1971).
- Heek, F. van, 'Omzien naar het sociografisch intermezzo (1925-1953)', in: Frans Bovenkerk e.a. ed., *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 15-26.
- Heerikhuizen, Bart van, *W.A. Bongers, socioloog en socialist* (Groningen 1987)
- , 'Sociaal evolutionisme in de vormende jaren van de sociologie, in het bijzonder in Nederland', *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 22 (2000) 82-95.
- Heide, Janneke van der, *Darwin en de strijd om de beschaving 1859-1909* (Amsterdam 2009).
- Hermans, Cor, 'Darwinistische vrees en hoop in de sociologie, 1880-1914', *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 22 (2000) 111-137.
- , *De dwaaltocht van het sociaal-darwinisme: vroege sociale interpretaties van Charles Darwins theorie van natuurlijke selectie* (Amsterdam 2003).
- Heslinga, Marcus, 'Sociografie versus sociale geografie', in: Frans Bovenkerk e.a. ed., *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 53-67.
- Hofstee, E.W. en Q.J. Munters, *Sebald Rudolf Steinmetz (1862-1940), een tweegesprek over de*

- grondlegger van de Nederlandse sociologie* (Wageningen 1979).
- , ‘Steinmetz, Sebald Rudolph’, in: J. Carité e.a. ed., *Biografisch woordenboek van Nederland II* (Amsterdam 1985) 535-536.
- Hofstra, S., ‘Sociologie in de jaren dertig en later’, in: Frans Bovenkerk e.a. ed., *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 27-35.
- Jansen, Janneke, ‘De wieding der mensheid: S.R. Steinmetz en het sociaal-darwinisme’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 20 (1994) 170-197, aldaar 184-185.
- Köbden, A.J.F., ‘Sebald Rudolf Steinmetz (1862-1940). Een hartstochtelijk geleerde’, in: J.C.H. Blom e.a. ed., *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad: de universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten* (Hilversum 1992) 313-340, aldaar 318.
- Kramers, Henk, Jaak Slangen en Marius Vroegindewey, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980: geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 5-15.
- Noordman, Jan, *Om de kwaliteit van het nageslacht: Eugenetica in Nederland 1900-1950* (Amsterdam 1989)
- Ottenspeer, W., ‘Rondom Steinmetz en het eerste lectoraat in de sociologie aan de Leidse Universiteit’, *Leids jaarboekje* 79 (1987) 139-160.
- , *De wiekslag van hun geest: de Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992)
- Smit, Christianne, “‘Hunne scherpte van geest vrijwillig dienstbaar aan de verheffing der gezonkenen’. Toynbee-werk vanuit de universiteiten in Nederland’, in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans, *Stille wijkplaatsen? Politiek aan de Nederlandse universiteiten sedert 1876* (Hilversum 2006) 25-34.
- , “‘O, tint’le ook in ons dat hoog gevoel!’ De weldadige hand der Toynbee-beweging’, *De negentiende eeuw* 32 (2008) 67-85.
- Vries, J. de, *Ontsloten poorten: vijftig jaren volksuniversiteit in Nederland 1913-1963* (Assen 1963) 75.
- Watson, Robert en Rand Evans, *The great psychologists: a history in psychological thought* (New York 1991) 288-289.
- Wildenberg, I.W., *Fin de siècle in Holland; S.R. Steinmetz (1862-1940)* (Rotterdam 1986).
- Wüsten, Herman van der, ‘Biobibliography Sebald Rudolf Steinmetz’, *Geographers Biobibliographical studies* 24 (2005) 109-123.